

Казан
Татарстан китап нәшрияты
2021

УДК 821.512.145-1
ББК 84 Тат. 1 — 5 84(0)4
Ш95

*Татарстан Республикасы Президенты каршындагы
Татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре
комиссиясе һәм «Татнефть» хәйрия фондының
«Рухият» программасы ярдәме белән эшләнде.*

Кол Шәриф
Ш95 Шигырьләр / Кол Шәриф ; [төз. Г. Гыйльманов]. —
Казан : Татар. кит. нәшр., 2021. — 110 б.
ISBN 978-5-298-04253-6

Жыентыкка Казан ханлыгы чорының күренекле шагыйре,
танылган рухани һәм дәүләт эшлеклесе Кол Шәрифнең моңа
кадәр мәгълүм булган әсәрләре туплап бирелде.

УДК 821.512.145-1
ББК 84 Тат. 1 — 5 84(0)4

ISBN 978-5-298-04253-6

© Татарстан китап нәшрияты, 2021
© Гыйльманов Г. Х., төзү, 2021

НӨШРИЯТТАН

Казан ханлыгының күренекле шагыйре һәм жәмәгать эшлеклесе Кол Шәрифнең әсәрләре тупланган «И күңел, бу дөньядыр...» дип исемләнгән җыентык Татарстан китап нәшриятында 1997 елда дөнья күргән иде. Шулай да татар әдәбияты тарихына үзеннән зур өлеш керткән Кол Шәрифнең иҗат мирасы бүгенгә кадәр әле тулысынча барланмаган, ачыкланмаган көе калып килә. Моның сәбәбе — шагыйрьнең иҗат мирасының, аның нинди әсәрләр язуы турындагы мәгълүматларның безнең көннәргә кадәр килеп җитмәвендә.

Бу җыентык Кол Шәриф иҗат мирасын өйрәнү, бүгенгә көндә билгеле булган әсәрләрен бер урынга туплау юнәлешендә иң беренче тәҗрибә булып каралырга тиеш. Анда шагыйрьнең кырыс тарих зилзиләләреннән төрлө-төрлө тупланмаларда мөмкин булып сакланып калган «иҗат кыйпылчыклары» бер урынга җыйналып бирелде. Алар ике бүлеккә бүленде: беренчесендә кыска күләмле шигырьләр (өч газәл һәм бер мөрәббәгъ), ә икенчесендә зур күләмле, сюжетлы «Кыйссаи Хөббиге Хужа» әсәре китерелде.

Әсәрләрнең текстлары ике төрле укылышта бирелде:

- 1) чыганаclarда ничек язылса — шул укылышта;
- 2) бүгенгә әдәби телгә юлга-юл тәрҗемәдә.

Беренче укылышта барыннан да элек Казан ханлыгы чоры татар әдәби теленең үзенчәлекләрен (гәрчә алар төрлө күчәрүчеләр тарафыннан шактый гына үзгәртүләргә дучар ителгән булсалар да) бирергә тырышу максат итеп куелды. Шуңа күрә анда, борынгы телебезнең яңгырашын бирүне һәм әдәби тел тарихыбызны өйрәнүчеләргә материал булуны күздә тотып, сүзләрнең искечә язылышы саклап калынды. Мәсәлән: «сәңә», «бәңә», «капугъ», «камугъ», «уйку», «анук», «кәндү», «йите», «кәрәк», «нәчүк», «тийү» һ. б. Фигыльләрнең иске формалары сакланды: «кәлүб»,

«баруб», «тынма-гыл», «куймагыл», «калгаймән», «теләймән», «ку-бубән», «котылгай», «башлайын», «килүпмез», «йүрүпмез», «чарлаңыз», «сүзләңез», «имәсбез», «айганын», «ирмеш», «утлагали» һ. б. Кушымчаларның да борынғы формалары үзгәртелмәде. Мәсәлән: «тәндин», «чыкган», «дибән», «баламдин», «күңлени» һ. б.

Ә төп чыганакның үзендә сүз төшеп калган дип уйланылган очрақларда ул сүз төп текстка жәя эченә куеп бирелде.

«Искәрмәләр» бүлегендә һәр әсәр текстының чыганагы күрсәтелде, текстны аңлау өчен кирәк булган иң мөһим мәгълүматлар китерелде, «Кыйссаи Хөбби Хужа» поэма-сының басма һәм кулъязма нөсхәләре арасындагы мөһим аермалар күрсәтеп барылды.

Юлга-юл тәржемәләрдә исә текстның эчтәлеген бирү, бүгенге укучыларга аңлашылмаган сүзләрнең мәгънәләрен тулырак, ачыграк итеп аңлату күздә тотылды. Әсәрләргә бүгенге әдәби телдә поэтик тәржемә итү максат итеп куелмады, шуңа күрә юлга-юл тәржемәләрдә авторның ритмы да, рифмалары да сакланмады. Кайбер сүзләрнең мәгънәләрен тулырак итеп аңлату кирәк булган очрақларда, тәржемәләрдә оригиналдагы сүзләр калдырылып, аларның мәгънәләре бит астына төшерелгән искәрмәләрдә бирелде.

Жыентыкның беренче һәм икенче бүлекләрендәгә текстлар һәм искәрмәләр, текстларның юлдан-юлга тәржемәләре, кереш сүз филология фәннәре докторы Әнвәр Шәрипов тарафыннан әзерләнде.

Жыентыкның өченче бүлегенә Марсель Әхмәтжанов тарафыннан әзерлängән «Казан вилаятенен жиңуе. Шәриф Хажитархани» исемле хезмәт урнаштырылды. Анда Кол Шәрифнең киң катлау укучыларга аз билгеле булган әсәре китерелә.

Дүртенче бүлектә «Кол Шәриф һәм аның заманы. Кул Шәриф и его время» (Казан: Татарстан китап нәшрияты. — 2005) китабыннан материаллар файдаланылды.

КЫЛЫЧТАН ҮТКӘН МИРАС

Кол Шәриф... Бу исем татар халкының бәйсезлек өчен көрәше тарихына алтын хәрефләр белән язып куелган. Кол Шәриф дигәндә безнең күз алдына бөтен гомерен, талантын, белем-зиһен куәсен, тырышлыгын һәм ахыр чиктә газиз жанын да үз халкының азатлыгы өчен изге көрәшкә биргән мәһабәт озын буйлы, ак сакаллы, горур, олпат бер акыл иясе, философ, шагыйрь, дипломат һәм дин эшлеклесе, Казан ханлыгының иң күренекле имамнарының берсе килеп баса.

Кол Шәриф турында без нәрсәләр беләбез соң?

Аның турындагы тарихи мәгълүматлар, Казан ханлыгы чорындагы башка шәхесләргә кебек үк, аз сакланып калган. Сакланганнары да өзек-өзек кенә.

Тормыш юлы

Кол Шәриф — Казан ханлыгы тарихында күренекле роль уйнаган шәхес. Ул Казан халкы санламаган Шаһ Галигә 1546 елда кискен каршы чыккан Мансур сәетнең улы була. «Сәет» дип, гадәттә, үзенең чыгышын Мөхәмәт пәйгамбәрдән яки шул чордагы изге кешеләрдән алып санаган руханиларны атаганнар. Кол Шәриф яшәтән үк күңеленә иман нуры сәңдереп, әтисенең шифалы йогынтысында тәрбияләнәп үсә. Тиздән ул саф әхлаклы һәм тирән белемле укымышлы булып житешә һәм аны 1546 елда, әтисе Мансур үлгәннән соң, Казан ханлыгы руханиларының башлыгы, ягъни баш имам итеп билгеләләр. Шул вакыттан алып ул Казан ханлыгында яшәгән безнең ерак әби-бабаларыбызның ислам тәгълиматын үзләштереп, шәригать кануннарын, әдәп-әхлак кагыйдәләрен үтәп, күңелләрен иман нуры белән нурландырып яшәүләре өчен, аларны әхлаклы, иманлы юлга — изге юлга кертү өчен зур тырышлыктар куеп яши. Һәм,

әлбәттә, ул үзе дә тормышта бөтен бер патшалык — Казан ханлығы халкы өчен әдәп-әхлак үрнәге, белемлек өлгесе булып саналган. Аның халык арасындагы абруе гаять зур булган. Аны үзе яшәгән патшалыкта гына түгел, чит мәмләкәтләрдә дә бик ихтирам иткәннәр. Бу олы ихтирам, хөрмәт хисе гасырлар буена, ничәмә-ничә буыннар алышынса да, халкыбыз күңелендә югалмыйча сакланып килгән; ул хис, риваять-легендаларга әвереләп, әле бүген дә халкыбыз хәтерендә яшәп килә. Шундый риваятьләрнең берсендә, мәсәлән, Кол Шәрифнең ак атка атланып йөрергә яратканлыгы турында сөйләнә. Атка атланып, ул үзенең яқыннары белән урамнан үткән вакытта, урамдагы бар халык хөрмәт йөзеннән аны бил бөгеп, сәламләп үткәреп жибәрә торган булган. Хәтта хан булып хан да, Кол Шәрифкә каршы очраса, үзенең атыннан төшеп, Кол Шәриф янына килеп, аның чапанының итәген үбеп үткәреп жибәрә, аңа саулык-сәламәтлек теләп кала торган булган.

Кол Шәриф үз заманының күренекле дипломаты да булган, Казан ханлығы өчен авыр елларда ул үзенең бөтен көче, белеме белән халык мәнфәгәте өчен көрәшкән. Рус елъязмаларында, мәсәлән, Кол Шәриф Казан белән Мәскәү арасында барган катлаулы дипломатия эшләрендә йогынтылы һәм дәрәжәле рухани житәкче буларак телгә алына. Мәсәлән, 1551 елның жәендә, Казан ханлыгындагы иң буталчык вакытларның берсендә, Кол Шәриф, Себер кенәзе Бибарс Растов белән берлектә, Казан ханлыгынан Рус хөкүмәте кулындагы Зөя шәһәренә жибәрелгән илчелеккә житәкчелек итә һәм Зөядә Казан тәхетенә утыруга өметләнеп көтеп торучы Шаһ Гали белән бик житди сөйләшүләр алып бара. Шул ук елның 14 августында, Россиянең, Казан хөкүмәтенә әйтеп тә тормастан, Казан ханлыгының Тау ягын үзенә кушуы турындагы мәсьәләне тикшерүгә багышланган корылтайда, үз туган илен яклап, ялкынлы-ялкынлы чыгышлар ясый. Тәхеткә Ядегәр хан утыргач, Кол Шәриф хөкүмәт составына кертелә һәм Казан ханлыгының көндәлек эшләрендә дә актив катнаша башлый. Явыз Иван да, 1552 елның 13 августында Зөя шәһәренә килгәч, Казан кешеләренә жибәрелгән мөрәжәгатен Кол Шәриф исеменә күндерә. Ш. Мәржани Кол Шәриф турында болай яза: «Галимнәрдән, хөрмәткә лаек

габбасилардан¹ һәм бөөк сәедләрдән күпмедер шәхесләр булып, аларның башында нәкыйбел-әшраф² дип танылган мелла Шәрифкол исемле бер зат тора. Ул ислам ханнары һәм шәһәр халкы алдында ихтирамга һәм зур хөрмәткә лаек була. «Россия кенәзләре Казан ханнарына илчеләр аша хатлар күндөргәндә, мелла Шәрифколга да махсус хат һәм бүләкләр жиберә иделәр», — дип сөйләләр³.

Тарихи хезмәтләрдә сакланып калган менә шундый өзөк-өзөк кенә мәгълүматлар да безгә аның үз туган иленең чын патриоты булуы, ул гына да түгел, хәтта халыкара даирәдә дә танылган, күренекле, олы дәрәжәле бер шәхес булганлыгы турында сөйләләр.

Кол Шәрифнең үлеме дә чын батырларча-каһарманнарча булган. Ул үз Ватанын, Казанның мөстәкыйльлеген, үзенең һәм халкының иманын саклап калу өчен чын мәгънәсендә соңгы тамчы канына кадәр көрәшеп һәлак була. Халкыбыз тарихындагы иң авыр көннөрдә, 1552 елның 2 октябрәндә Явыз Иван һөжүме вакытында, ул — ханлыкның баш имамы — Казан калыгасындагы сугышлар белән житәкчелек итә; кулына кылыч-калкан алып, иң алгы рәтләрдә сугыша. Рус гаскәрләренә иң нык һәм иң соңгы каршылык күрсәтүчеләр дә Кол Шәриф житәкчелегендәгә шәкертләр һәм муллалар төркеме була. Ул шунда батырларча һәлак була: рус гаскәрләре Казан Кремленә ханлыкның баш имамы Кол Шәрифнең үле гәүдәсе аркылы атлап кына бөрөп керә алганнар. Бу турыда шул вакыйгаларда үзе катнашкан рус кешесе А. М. Курбский болай дип яза⁴: «Көтмәгәндә генә шәһәргә шулкадәр күп яңа гаскәр килүен күргәч, Казан патшасы үзенең бөтен гаскәре белән бик каты сугыша-сугыша чигенә башлады. Безнең полклар исә⁵, көчле һөжүм ясап, алар белән сугыша башладылар. Аларны патша сарайындагы мәчетләргә хәтле куып килделәр. Шунда аларның һәлакәт алдында калган галимнәре, сәетләре, мулла-

¹ *Габбасилар* — Гарәп хәлифәлегендә 750—1258 елларда идарә иткән нәсел атамасы.

² *Нәкыйбел-әшраф* — бөөкләрнең житәкчесе.

³ *Мәрҗани Ш.* Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Икенче кисәк. — Казан, 1900. — 200—201 б.

⁴ Бу өзөк борынгы рус теленнән ирекле тәрҗемәдә бирелә.

⁵ Монда рус полклары күздә тотыла.

лары үзләренең бөөк әмирләре Кол Шәриф мулла житәк-челегендә безнекеләр белән шулкадәр каты сугыштылар ки, хәтта күпләрне үтереп бетерделәр»¹.

Ә Ш. Мәржани бу турыда: «Руслар Казанга һөжүм итдекләрендә әсхабе вә итибагыны әтрафына жәмгъ кыйлып², мәдрәсәгә кереп, мәдрәсәнең сәкафе³ өстендән русияләр илән шәдид мокатәлә кыйлып⁴, руслар мәдрәсә түбәсендән санчеп төшереп шәһид булды»⁵, — дип яза⁶. Казан ханлыгы тарихын махсус өйрәнгән тарихчы М. Худяков та: «Бик каты сугыш ханлыкның баш мәчете — Кол Шәриф мәчете янында булды. Кол Шәриф сугышта һәлак булды», — дип күрсәтеп үтә⁷.

Әйе, бу бары тик әкиятләрдә генә сөйләнелә, жырларда гына жырлана торган батырлык! Бу, чын мәгънәсендә, үз тормышыңны, үзеңнең жаныңны-тәнеңне халык өчен, Ватан өчен, аның азатлыгы өчен корбан итү һәм халкыбыз Кол Шәрифнең бу батырлыгын гасырлар буена онытмады, күңелендә саклады; ул киләчәктә дә онытылмас! Халкыбыз Кол Шәрифне изге сугышта корбан булган изге жаннар — шәһитләр исемлегенә кертте...

Халкыбызның Кол Шәрифкә булган ихтирамы әле бүген дә чиксез. Мәсәлән, башкалабыз Казанның иң үзәк урамнарының берсенә Кол Шәриф исеме бирелде. Ханлык дәверендә Казан Кремлендәге иң зур жамигъ мәчет Кол Шәриф исеме белән аталган булган — «Кол Шәриф мәчете» дип йөртелгән⁸. Жәмәгәтьчелек шул мәчетне яңадан торгызу, яңадан салу мәсьәләсен күтәреп чыкты. Ул, халыктан жыелган акчага төзелеп, бүгенге көндә Казан Кремленең йөзек кашына әверелде. Соңгы елларда Кол Шәриф рухына багышлап Коръән чыгулар, жәмәгәть намазлары укулар ешрак үткәрелә башлады. Язучыла-

¹ Сказания князя Курбского. — Издание второе, исправленное и дополненное Н. Устряловой. — Спб., 1842. — С. 33.

² Фикердәшләрен һәм шәкертләрен үз тирәсенә жыеп.

³ *Сәкафе* — түбәсе.

⁴ *Шәдид мокатәлә кыйлып* — бик каты сугышып.

⁵ *Шәһид булды* — батырларча үлде.

⁶ *Мәржани Ш.* Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. — Икенче кисәк. — Казан, 1900. — 2 б.

⁷ *Худяков М.* Очерки по истории Казанского ханства. — Казань, 1923. — 152 с.

⁸ Ш. Мәржани аның сигез манаралы булуы турында яза.

рыбыз, шагыйрьләребез Кол Шәрифкә багышлап поэмалар, шигырьләр ижат ителәр һәм хәзер дә ижат итеп киләләр; аның образы тарихи романнарда чагылыш тапты. Ә киләчәктә Кол Шәриф образы сәнгатьнең башка төрләрәндә дә — музыка, рәсем, кино сәнгатьләрәндә дә, опера-балетларда да — үзенә лаеклы чагылышын табар әле. Болары алда әле...

Ижаты

Кол Шәриф ижаты моңа кадәр бөтенләй диярлек өйрәнелми килде. Аның турында фәнни хезмәтләр дә язылмады, исеме дә Казан ханлыгы тарихына багышланган хезмәтләрдә сүз уңаеннан гына әйтеп киткәләнде. Аның ижат мирасын барлау эше дә әле бары соңгы вакытларда гына башланып китте.

Безнең кулдагы бүгенге мәгълүматлар буенча, Кол Шәрифнең безнең көннәргә дүрт шигыре һәм бер зур күләмле, сюжетлы поэмасы — «Кыйссаи Хөбби Хужа» килеп житкән. Ләкин әле бу Кол Шәрифнең бөтен ижат мирасы шулардан гына торган яки Кол Шәрифнең безнең көннәргә кадәр шул әсәрләре генә сакланып килеп житкән дигән сүз түгел. Аның ижат мирасының күләмен, шагыйрьнең нинди әсәрләр язган булуын, аларның кайсыларының бүгенге көнгә килеп житкәнлеген ачыклау өчен әле безгә Казан ханлыгы дәверенә караган һәм моңа кадәр ныклап-жентекләп өйрәнелмәгән күпсанлы борынгы кулъязмалар катламын бик игътибар белән өйрәнәргә, белергә кирәк. Бу максатка ирешү өчен, әлбәттә, Казан китапханәләре һәм архивларындагы материаллар гына житми, ә бәлки Казан ханлыгы дәверенә караган язма материаллар саклана торган башка күп кенә шәһәрләрдәгә һәм чит илләрдәгә китапханә-архивларны да файдаланырга, аларны да өйрәнеп чыгарга кирәк. Безгә, мәсәлән, Кол Шәриф шигырьләренең кайберләре Төркиядә саклана торган кулъязма җыентыкларда да булуы турында мәгълүм; әмма безгә, алдыбызга бары Кол Шәриф ижат мирасын барлау максатын гына куеп, Төркиядә махсус шул мәсьәлә белән генә шөгыйльләнәргә туры килмәде. Шуңа күрә әдип ижаты турындагы фикерләрне дә әлегә без бүгенге көндә билгеле булган әсәрләрәннән генә чыгып әйтергә мәжбүр булабыз.

Кол Шәриф — барыннан да элек суфи шагыйрь. Ул үзенең остазлары итеп Урта гасырлар төрки поэзиясендә жуелмас һәм кабатланмас эз сызып калдырган мәшһүр суфи шагыйрьләр Хужа Әхмәд Ясәвине (1166 елда вафат) һәм аның шәкерте Сөләйман Бакырганины (1186 елда вафат) саный.

Хужа Әхмәд Ясәви, — билгеле булганча, XII гасырда Урта Азиядә яшәп ижат иткән күренекле дин эшлеклесе, шагыйрь, бөек шәхес. Ислам дөнъясында танылган галим һәм мистик Шәех Йосыф Хәмәданиның шәкерте буларак һәм аның рөхсәте белән Әхмәд Ясәви Йәсе шәһәрендә үз исеме белән аталган Ясәви тарикатен (сектасын) төзи һәм Урта Азиядә яшәгән төрки халыклар арасында үз тарикатен һәм ислам өйрәтмәләрен тарата. Ислам өйрәтмәләрен, Коръән мәгънәләрен ул хикмәтләр исеме белән шигъри юлларга салып бирә. Аның шигырьләре сәнгатьчелек ягынан бик камил, тәәсирле итеп эшләнгәннәр. Аның суфичылык һәм гомумән ислам идеяләрен шигырь калыбына салып бирүен галимнәр исламның төркиләре арасында беренче ныклы урнашуы дип карыйлар. Соңыннан Әхмәд Ясәви шәхесе изге булып, ягъни ислам дине әүлиясы булып карала башлый. Шуны истә тотып, Ш. Мәржани Әхмәд Ясәви турында: «Гәрәп халыклары тормышында Мөхәммәд пәйгамбәр нинди зур роль уйнаса, Төркестан һәм төрки халыклар дөнъясында Хужа Әхмәд Ясәви дә шундый зур роль уйнады», — дип яза¹.

Әхмәд Ясәви эшен аңардан соң аның шәкерте, шагыйрь Сөләйман Бакыргани дәвам иттерә. Ул да сәнгатьчелек ягынан бик камил эшлängән күпсанлы хикмәтләр ижат иткән. Шулай итеп, аларның икесе дә төрки телле поэзиядә суфичылык юнәлешендә ижат иткән иң күренекле шагыйрьләрдән саналалар. Ул дәвердән бирле күп гасырлар үтү сәбәпле, аларның шигырьләрен кайвакытта бер-берсе белән буташтырып та йөртәләр.

Шунысы әһәмиятле, Ә. Ясәвинен, С. Бакырганиның бу хикмәтләре шул дәвердә үк Идел буена да килеп житкәннәр һәм Идел буенда да бик популяр әсәрләргә

¹ Әхмәт Ясәви турындагы бу мәгълүматлар академик М. З. Зәкиевнең «Тарихны шөхесләр ясай» дигән мәкаләсеннән алынды. — «Ватаным Татарстан». — 1994. — 9 июнь.

әверелгәннәр. Татар халкы бу мирасны гасырлар буена кулдан-кулга күчереп, үз әсәрләре кебек укып йөрткән; күпсанлы кулъязма күчермәләрен барлыкка китергән. Шулай итеп, Ә. Ясәви, С. Бакырганилар поэзиясе Урта гасырларда Идел буенда яшәгән татар шагыйрьләре ижатына зур йогынты ясаган. Күп кенә татар шагыйрьләре аларны үзләренең остазлары итеп исәпләгәннәр, үрнәк алып ижат иткәннәр. Алар арасында Казан ханлыгының баш имамы, шагыйрь Кол Шәриф тә булган.

Шунысы кызыклы, Кол Шәриф шигырьләре кулъязма жыентыкларда еш кына үзенәң остазлары Ә. Ясәви һәм С. Бакыргани хикмәтләре белән бергә, алар белән рәттән күчереп йөртелгән. Мәсәлән, аның безгә билгеле булган дүрт шигыре С. Бакыргани әсәрләрен туплаган жыентыкта — «Бакырган китабы»нда басылып чыккан (Казан, 1883). Бу факт үзе генә дә Кол Шәриф поэзиясенең Ә. Ясәви, С. Бакыргани ижатлары белән аваздаш, бер юнәлештә булуын тагын бер тапкыр дәлилләп тора. Бу турыда профессор Габдрахман Таһиржанов: «Кол Шәрифнең чын мәгънәсендә суфи шагыйрь булуын аның дүрт шигыренең «Бакырган китабы»на кертелүе дә раслый. Бакыргани хақында Казанда XVI йөздә үк поэма язылу факты болгар-татарлар арасына суфичылык әдәбиятының борынгы чорда ук үтеп кереп, шактый тирән тамыр жибәрүен күрсәтә», — дип яза¹.

Кол Шәриф үзенәң шигырьләрендә Алла каршына гөнаһсыз бару идеяләрен пропагандалый; аның әсәрләре укучыларны, гамьсезлек йокысыннан уянып, Алланы олыларга, гомереңне гыйбадәт кылып үткәргә, дөньяда мәңге калырмын дип алданмаска, Коръән аятьләрендә әйтелгәнчә яшәргә, гөнаһларың өчен Алладан ярлыкау сорарга чакыра. Жанрлары буенча алар — *газәлләр*, ягъни мәхәббәт шигырьләре. Ләкин алардагы мәхәббәт ул дөньяви гыйшыклык түгел, ә суфичыл поэзиядә кабул ителгәнчә, Аллага мәхәббәт, күңелне Аллага юнәлтәп яшәүне аңлата. Шигырьләренең формасы да классик газәлләргә куелган таләпләргә җавап бирә: аның рифмалашуы — *аа, ба, ва, га...*, күләмнәре 25 бәеттән артмый. Шигырь ахырында автор, газәл жанрына куелган таләпкә туры ките-

¹ Таһиржанов Г. Тарихтан — әдәбиятка. — Казан, 1984. — 61 — 62 б.

реп, үзенен исемен китерә. Беренче һәм икенче газәлләрдә рәдиф кулланылган.

Ә «Кыйссаи Хөбби Хужа» поэмасы исә — зур күләмле, сюжетлы әсәр. Аның сюжеты ислам дөньясында билгеле булган бер риваять-легендага барып тоташа. Ул риваятьтә ислам диненең кәрәмәтләр-моғжизалар эшләргә сәләтле булуы күрсәтелә һәм анда төп персонажлар булып шул ук әүлия Әхмәд Ясәви, аның мөрите Сөләйман Бакыргани, аның хатыны Ганбәр ана һәм аларның өченче уллары Хөбби Хужа тора.

Төрки әдәбиятта бу риваятьнең төрле интерпретацияләре-вариантлары билгеле. Кол Шәриф поэмасында исә түбәндәге вариант китерелә.

Әхмәд Ясәвинең иярчене Сөләйман Бакырганиның (поэмада ул Хәким ата Сөләйман дип йөртелә) хатыны Ганбәр анадан өч улы туа: Әсгар¹, Мәхмүд² һәм Хөбби Хужа. Әсгар белән Мәхмүд икесе, әтиләренең сүзен тыңлап, иген игү белән шөгыльләнәләр. Ә кече уллары Хөбби Хужа үзенә лачын белән ауга йөрү шөгылен сайлап ала. Моңы исә әтиләре Сөләйман бик үк хуплап бетерми.

Беркөнне Хәким ата Ганбәр анага улларын үз янына чакырып китерергә куша. Кырда ясмык игеп йөрүче Әсгар белән Мәхмүд шул минутта ук әтиләре каршына килеп басалар. Ә Хөбби Хужа бары тик кат-кат чакырганнан соң гына килеп җитә. Ул үзенен соңга калуының сәбәбен болай аңлата: «Суга батып бара торган көймәдәге кешеләр миннән ярдәм сорадылар да, мин аларны ярга тартып чыгардым», — ди. Әтисе моңа ышанмый. Хөбби Хужа җилкәсендәге аркан эзен ачып күрсәтә һәм: «Тиздән кәрван халкы килер һәм үзләренең нәзерләрен — малларының

¹ Бу исем төрле чыганаclarда төрлечә язылган: «Кыйссаи Хөбби Хужа» әсәренең китап нөсхәсендә. — *Әсгар*, кулъязма нөсхәдә — *Әсхәр*, Ф. Көпрүлезадә китабында — *Әсгар*. Без бу исемне Әсгар дип алдык.

² Бу исем «Кыйссаи Хөбби Хужа» әсәренең ике текстында да Мәхмүд дип, ә Ф. Көпрүлезадә китабында *Мөхәммәд* дип бирелә. Чынлыкта ул *Мөхәммәд* булган булып, Кол Шәриф аны, шигъри әсәр таләпләренә туры китереп, *Мәхмүд* дип алган булырга кирәк (поэма 14 — 14 иҗекле *мәснәви* формасында язылган; әгәр Мөхәммәд дип алсаң, иҗек саны артып китә һәм шигърьнең төзеклеге бозыла). Шул сәбәпле без дә бу исемне поэма текстында *Мәхмүд* дип калдырдык.

уннан бер өлөшөн безгә бирерләр», — ди. Һәм, чыннан да, бераздан сүдүгәрләр киләләр һәм, рәхмәт йөзеннән, Сөләйманга нәзер айткән малларын бирәләр. Сөләйман бу бүләкне кабул итми, аны уллары Әсгар белән Мәхмүдкә бүлөп бирә. Ә ауга киткән Хөбби Хужага бу бүләктән өлөш чыгармый. Шулвакыт Хөбби Хужа аудан кайта, ун сыерны суйдырып, шундагы олы-кечене сыйлый-аша-та һәм әтисеннән бер могҗиза эшләвен — суйган сыер тиреләренә жан өрөп, аларны терелтүен үтенә. Хәким ата каршы килми: бу могҗизаны Хәким ата улы Хөбби Хужа белән икәү бергә башкаралар. Сыерларга жан керә һәм алар, Хөбби Хужаның аягын үбеп, аңардан рөхсәт сорап, кырга үлән ашарга китеп баралар. Моңы күргәч, Сөләйман, башын горур тотып, улы Хөббигә: «Без ике-без дә акыл иясе, бер илгә сыя алмабыз», — ди. Хөбби Хужа әтисеннән үзенә китәргә рөхсәт сорый һәм китеп тә бара. Ганбәр ана Хөбби Хужа белән бер бүлмәгә керәләр; әнисе, улын бүлмәдә калдырып, өстеннән бикләп чыгып китә. Иртән барып ачып караса — Хөбби Хужа бүлмәдә юк була: ул, әтисенәң айткәннәренә хәтерә калып, ки-емнәрен бүлмәдә калдырып, юкка чыккан була. Ганбәр ана, өзгәләнеп елап, Алладан ялвара. Шулвакыт билгесезлектән җавап килә: «Улың терек. Ул Хозыр белән Ильяска иптәш...»

Бу хәлләр әүлия Әхмәд Ясәвигә барып ишетелә. Ул үз янына шәкерте Хәким атаны чакыртып ала, әмма аңа борылып та карамый һәм аны бер ел буге утын ташучы булырга хөкөм итә. Бары тик бер ел буге көн дә утын ташыгач кына, ул аның гөнаһын кичерә. Әхмәд Ясәви шунда Хәким атага аның киләчәк язмышын айтә: «Гөнаһыңны мин кичердем, әмма Алла кичермәде әле. Син үлгәннән соң, каберең өстеннән кырык ел буге дәрәя агачак; бары шунда гына гөнаһың ярлыкана чак», — ди.

Поэманың тезмә белән язылган өлөшә энә шунда тәмамлана. Әсәрнең әле тагын чәчмә белән язылган дәвамы да бар. Анда Хәким атаның үзенәң рухи житәкчесе Әхмәд Ясәвидән Аллаһы Тәгаләгә дога кылып, үзенә улы Хөбби Хужаны күрергә ярдәм итүен үтенүе, әмма Хөбби Хужаның Аллаһ кодрәте белән ак кошка әверелүе аркасында, аны күрә алмыйча газапланып йөрүе турында сөйләнә. Ак кошка әверелгән Хөбби Хужаның үзе кебек үк аны кош кыяфәтендәге изге жаннар Хозыр һәм Ильяс белән

бергә булуы әйтелә. Әхмәд Ясәви Хәким атага үзенң улы Хөббиде Хужаны бу дөньяда башка беркайчан да күрә алмаячагын, аның белән бары кыямәт көнендә генә очрашачагын әйтә. Әсәрнен аннан соңгы өлешендә Хәким ата тормышыннан бу сюжетка бәйлә булмаган тагын берничә эпизод китерелә.

Шулай итеп, әсәрдә гаделсезлеккә тиешле жәза бирелә. Хәким ата әсәрдә ике төрле гаделсезлек эшли: беренчедән, ул сәүдәгәрләрнен үзләрән һәлакәттән коткарып калган өчен рәхмәт йөзеннән биргән бүләкләрнен (гәрчә ул сәүдәгәрләрне Хөббиде Хужа коткарганын белсә дә) үзенң улы Хөббиде Хужага өлеш чыгармый; икенчедән, Хөббиде Хужаның да можжиза эшләргә сәләтле икәнлеген күреп, аңардан көнләшә һәм «ике укымышлы бер илгә сыя алмый» дип, улын илдән китәргә мәжбүр итә. Ә Хөббиде Хужа ахырда, үзен белемле дип санаган әтисеннән мораль яктан өстен булып кала. Хәким ата шушы гаделсезлекләре өчен үзе дә ике төрле «жәза» күрә: беренчедән, рухиде житәкчесе Әхмәд Ясәвиде аны бер ел бие утын ташучы булып эшләргә мәжбүр итә һәм шуннан соң гына ярлыкый; икенчедән, шушы вакыйгадан соң Хәким ата үзенң бөтен гомерен улы Хөббиде Хужаны күрер өчен зар-интизар булып үткәрә, һәм аңа улы белән очрашу кыямәт көненә кадәр рәхсәт ителми.

Шунысына игътибар итәргә кирәк, бу поэмадагы исән Хөббиде Хужаның ак кошка әвереләп очып китүе безгә «Сак-Сок бәете»ндәге шундый ук мотивны, ягъни аналары каргагач, ике малайның «Сак» һәм «Сок» исемле кошларга әвереләп очып китүләре һәм аларның да кыямәт көненә кадәр әти-әниләре белән очраша алмаулары мотивын хәтерләтә, шул мотивны кабатлый. Димәк, кайбер галимнәр күрсәткәнчә, «Сак-Сок бәете» татар поэзиясенен мең еллык тарихында бу мотив чагылыш тапкан бердәнбер әсәр түгел икән; ә ул мотив Кол Шәрифнен «Кыйссаиде Хөббиде Хужа» поэмасында да кулланылган икән.

Поэмада сурәтләнгән әлегә вакыйгаларның, әлбәттә, реаль жирлегә булгандыр дип уйларга кирәк. XII гасырдагы реаль тормышта бу вакыйгалар нәкъ менә Кол Шәриф сурәтләгәнчә булганмы, бу сюжетны тасвирлауда шагыйрьнен фантазиясе ни дәрәжәдә катнашкан? — бу сорауларга җавап эзләүне без киләчәккә калдырып, монда тагын бер нәрсәгә генә игътибарны юнәлтергә кирәк дип саныйбыз: төрек әдәбияты тарихчысы, күренекле галим

Фуад Көпрүлезадә үзенең 1918 елда басылып чыккан «Төрөк әдәбиятында илек мөтәссәүвәфләр»¹ исемле китабында нәкъ шушы вакыйгалар турында яза һәм аларны риваять итеп түгел, ә тормышта булган хәлләр рәвешендә бирә. Мәсәлән, ул Хужа Әхмәд Ясәвиниң шәкертләреннән Хәким ата Сөләйманның тормыш юлы турында сөйләгәндә, әлеге вакыйгаларны түбәндөгечә сурәтли²: «Хәким атаның Ганбәр анадан өч баласы булды: Мөхәммәд Хужа, Әсгар Хужа, Хөбби Хужа... Болардан беренче ике зурысын ул заманда бик мәшһүр Жаруллаһ Галләм шәех исемле бер галимнән дәрес укыр өчен Харәзмгә жиһәрделәр. Алар анда, күп кенә мөҗизалар күрсәтеп, үз тирәләренә йөзләргә мөритләр тупладылар. Иң кечкенә булган Хөбби Хужага килсәк, ул һәр көн, атына атланып, тауларда, кырларда йөри, киекләр аулый һәм аларны әтисенә китереп бирә иде. Шунның белән бергә Хәким ата бу кече углының киләчәктә никадәр зур дәрәжәгә ирешәчәген һич тә белми иде.

Беркөнне ул моңарчы күрелмәгән бер әмәл белән шуны аңлады: атаның Жунук өлкәсенең Тарадиган районынан Шәех Сәгъдәт исемле бер мөрите бар иде. Ата аны чакырды; ул шул минутта ук килеп житте. Берәз соңрак Хөбби Хужаны да чакырды. Берәз кичегеп килде һәм әтисенә, гадәте буенча, бер киек китерде. Углының шунда ук килмәве әтисенең жанын телгәләде. Моңы аңлаган Хөбби Хужа кичегүенең сәбәбен аңлатты: «Кара дингездә ике көймә баткан иде; миннән ярдәм сорадылар, алар белән мәшгуль булуым аркасында соңга калдым», — диде. Әтисе моңа ышанмады. «Әгәр ышанмасагыз, төгәл биш айдан соң моңда алар унбер алтын бүләк китерәчәкләр, шул вакыт күрерсез», — дигән җавапны бирде. Чыннан да шулай булды: ул акчаны китергән кешеләрнең барысы да Хөбби Хужага мөрит булдылар. Хәким ата кече углының бик зур дәрәжәсен аңлый башлады.

Янә беркөн улы аңа шул сорауны бирде: «Күрәм, намазның сөннәтен һәрвакыт монда кыйласыз; ләкин аның фарызын кайда кыйласыз?» Әтисе бу сорауга каршы фарызы да Кәгъбәдә кыйлуын сөйләде. «Әйе, әмма, — диде

¹ «Төрөк әдәбиятында беренче суфилар».

² Бу өзек төрөкчәдән бүгенге татар әдәби теленә тәржемәдә бирелә.

ул, — анда кадәр бару зур бер мәшәкәт. Кәгъбәне монда китерсәгез, булмасмы?» Хәким ата үзендә бу кадәр куәт булмавын белдерде. Ләкин иртәгәсә көнне углының Кәгъбәне Бакырганга китергәнлеген күргәч, бик гажәпләнде һәм күчеленә берәз көнчелек орлыгы төште. Бер жирдә ике изгенә торә алмаячагы шөбһәсез иде.

Беркөнне Хәким атаның мөритләре, жыелып, тугыз сыер суйдылар, зикер әйтү һәм тыңлау белән мәшгуль булдылар. Һәр кеше чакырылды, бары Хөббәи Хужа чакырылмады. Шуль вакытта ул тоткан киекләре белән аудан кайтты. Һәр кеше чакырылып та, үзенә хәбәр ителмәгәннен күреп, жаны әрнеде; әтисеннән аның сәбәбен сорады. Соңыннан, үзенә мөгжизасы белән, суелган сыерларны янәдән терелтте. Моны күргән бөтен халык аңа инанды (иман китерде). Моның соңында әтисе аны үзенә чакырды: бер жирдә икесенә бергә була алмаячакларын әйтте. Бу сүзнә мөгънәсен бик яхшы аңлаган Хөббәи Хужа әтисенә: «Сез калыгыз!» — диде; чыкты, әнисе белән сабуллашты. Кәфенен киеп, бүлмә уртасына килеп басты. Әнисенә үзә өчен еламавын һәм әтисенә ризалыгын алмавын сөйләде. Башын иде һәм юкка чыкты, кәфене шунда калды. Бу вакыйгадан соң әтисе-әнисе бик нык елаштылар. Хәким ата углының кайгысыннан бик күп хикмәтләр ижәт итте.

Угына карата эшләгән бу эш (хәрәкәт) Тәңре тарафыннан жәзага лаек булды. Аңа (Хәким атага) мөгълүм булды ки, әгәр Хөббәи Хужа яшәсә иде, аның нәселеннән алтмыш изге кеше киләчәк иде. Әмма ки, алар дөнъядан киселде. Моның жәзасы буларак, өстеннән кырык ел су агачак һәм гөнаһысы шуль чакта шуль рәвешле чистарыначак (ярлыканачак). Чынлыкта да шулай булды. Аның вафатыннан соң Әмү-Дәрәя Бакырган шәһәрән басып китте, Хәким атаның төрбәсә өстеннән кырык ел су акты. Соңыннан сулар чигенде; фәкәт аның төрбәсенә кай жирдә икәнлеген беркем дә белмәде. Ниһаять, Хәким атаның мөгънәви ишарәте белән Жәләлетдин Хужа исемле берәу аның каберен тапты, өстенә бер корылма эшләде. Һәр тарафтан каберне зиярәт итәргә килә башладылар»¹.

¹ *Фуад Көпрүлөзадә*. Төрәк әдәбиятында илек мөтәссөүефләр. — 7 нче басма. — Әнкара, 1991. — 90 — 91 б. Бу китапта шулай ук Кол Шәрифнең шушы әсәренә чәчмә белән язылган өлешенә дә башка төрлө интерпретацияләре, комментарий-аңлатмалары китерелә.

Күренә ки, Кол Шәриф поэмасында да, Ф. Көпрүле-задә китабында да сүз бер үк вакыйгалар турында бара. Аның беренчесе — әдәби әсәр, икенчесе — галим язган тарихи хезмәт. Моннан этәрелеп китеп, Кол Шәрифнең бу поэмасын тагын да тирәнрәк һәм әтрафлырак итеп анализларга юл ачыла. Без исә бүгенге көндә укучыларның игътибарын шушы күренешкә юнәлтү, бу мәсьәләне көн тәртибенә кую белән генә чикләнәбез. Кол Шәриф ижатын тагын да тирәнрәк һәм җентекләбрәк өйрәнү, аның үзенчәлекләрен ачу — киләчәк эше.

Гомумән алганда, Кол Шәрифнең бу җыентыгына керткән әсәрләре безгә Урта гасырлар татар әдәбиятының яңа сәхифәләрен ача, безнең рухи дөньябызны баета, әдәбиятыбыз тарихы турындагы мәгълүматларыбызны тулыландыра. Алар Казан ханлыгы чоры татар поэзиясенең мәңге тутыкмас жәүһәрләре булып тора.

*Әнвәр Шәрипов,
филология фәннәре докторы*

ГАЗӘЛЛӘР

* * *

Башың күтәр гафлэтдин, гафил торма,
«һу» тигел,
Күзең ачкыл уйкудин, гафил торма,
«һу» тигел.
һу-һу тийү һу кошы, акар күзендин йәше,
Көйеп эче һәм тышы, гафил торма,
«һу» тигел.
Гашыйклары очарлар, гарше шахига кунарлар,
һу дип дидар куларлар, гафил торма,
«һу» тигел.
Йиге әхълим гизәрләр, андин күккә агарлар,
Бер кадәмдә йитәрләр, гафил торма,
«һу» тигел.
һу бәхригә чумарлар, гаувас булып батарлар,
һу дөррләрин тирәрләр, гафил йөрмә,
«һу» тигел.
Дәргяһ капуг ачыкдыр, рәхмәтләри ануكدыр,
Күзең ачып бакып тор, гафил йөрмә,
«һу» тигел.
И Кол Шәриф, тынмагыл, төнләр йатып
оймагыл,
Хак зекрени куймагыл, гафил йөрмә,
«һу» тигел.

Тәржемәсе:

Башың күтәр ваемсызлыктан, белми торма,
«Аллаһу» диген,
Күзең ач син йокыдан, белми торма,
«Аллаһу» диген.

«Һу-һу» дияр һу кошы¹, агар күзеннән яше,
Көеп эче һәм тышы, белми торма,
«Аллаһу» диген.
Гашыйк булганнар очарлар, гарше шахи²
кунарлар,
«Аллаһу» дип очрашу көтәрләр, белми торма,
«Аллаһу» диген.
Жиде материк гизәрләр, аннан күккә
ашарлар,
Бер атлауда житәрләр, белми торма,
«Аллаһу» диген.
«Аллаһу» диңгезенә чумарлар, су асты
йөзүчесе булып батарлар,
«Аллаһу» энжеләрен чүпләрләр, белми торма,
«Аллаһу» диген.
Ожмах ишеге ачыктыр, рәхмәтләре билгеледер,
Күзең ачып карап тор, белми йөрмә,
«Аллаһу» диген.
И Кол Шәриф, тынма син, төннәрен ятып
йоклама,
Аллаһка зикер әйтүне ташлама, белми йөрмә,
«Аллаһу» диген.

¹ *Һу кошы* — Аллаһка бирелгән кеше.

² *Гарше шахи* — дини тәгълимат буенча, күкнең иң югары катлавында (тугызынчы катында) урнашкан Аллаһ тәхетен тотып торучы агач ботагы.

* * *

И күңел, бил баглама, күпне кичүргән
дөнъядыр,
Бу үлүм ширбәтин халыкка ичүргән
дөнъядыр.
Сән сагынма дөнъяда мән бакый калгаймән
тийү, —
Күп ианар вакытта чирагларны очурган
дөнъядыр.
Угылны атадин айуруб, кызны анадин тәкый,
Йыглатыб бер-бер ишекдә, зари кыйлган
дөнъядыр.
Әүвәлени кемсә билмәс, ахырыни һәм тәкый,
Әүвәле һич, ахыры һич, бер көһнәи
дөнъядыр.
Кол Шәриф, атаң-анаң сәндин борынгылар
кани, —
Барчани куйныга (алып), ашна кыйлган
дөнъядыр.

Тәржемәсе:

И күңел, билеңне бума (дөнъя дип),
күпне кичергән дөнъя бу,
Бу үлем ширбәтен халыкка эчергән
дөнъя бу.
Син уйлама дөнъяда мин мәңгегә калырмын
дип, —
Күп янар вакытта утлар очырган
дөнъя бу.
Угылны атадан аерып, кызны да анадан
шулай ук,
Елатып бер-бер ишектә, зар иттергән
дөнъя бу.
Әүвәлен беркем белмәс, ахырын да шулай ук,
Әүвәле юк, ахыры юк, бер сәләмә
дөнъя бу.
Кол Шәриф, атаң-анаң синнән никадәр
борынгылар иде, —
Барчаны куенына (алып), эшнә иткән
дөнъя бу.

Мөнажәтдә моңлугъ кәрәк, ижабәти булса
 андин,
 Күзи йашлигъ, бәгъри башлигъ булмагунча
 булур кандин.
 Ир сәхәрдә кубубән, тулдырмайен күздә
 йаши,
 Өмид тутмак мөхаль ирер, капугъ баглигъ
 камугъ йандин.
 Сәхәр купсаң, нийаз кыйлсаң, соң нийазың
 кулга алсаң,
 Ижабәтдер дога кыйлсаң, ижабәти булса
 андин.
 Узиндә булур иран йыкган, күрәр нуры
 Аллаһыны,
 Фида булур максуд-морад, рахте гыйшрәт
 кызыл жандин.
 Нәфәси жиһад кыйлса, күзләрендин кан-йаш
 акса,
 Раббе тийү аңа бакса, кәлүр ләббәйкә
 йөз-мең йандин.
 Морад кәрәк ирсә сәңа, хакыйкыйә
 йангыл аңа,
 Гамәл кыйлып төндин-төңә, чыкмагунчә
 бәһ бундин.
 Рийазәтнең бутасында сыз гаурәтин,
 и Кол Шәриф,
 Кәнже гыйшкы кәрәк ирсә, алтун-көмүш
 чықа кандин.

Мөнәжәттә моңлылык кирәк, кабул итүе
 (Алланың) шуннан торса әгәр,
 Күзең яшьле, бәгърең башлы булмаса,
 каян табылыр ул (моңлылык)?
 Ир сәхәрдә тору белән тутырмаса
 күзен яше белән,
 Өметләнү (Алла ризалыгына) мөмкин булмас,
 оҗмах ишеге бикле булыр бар яктан да.

Сәхәргә торсаң, нияз¹ кыйлсаң, соңыннан
 ниязыңны үзеңә кулланма итеп алсаң,
 Кабул итәр (Алла), дога кыйлсаң,
 Алланың ярлыкавы шуңарда булса.
 Үзендә ирлек һиммәте² булган кеше
 Алланың нурын күрер,
 Дөньяви максат-морадларын корбан итәр ул
 (шул юлда), рәхәт тормышы китәр жаннан.
 Әгәр нәфсесе белән сугышса, күзләреннән
 кан-яшь акса,
 Раббым диеп, аңа бакса, килер ләббәйкә³
 йөз-мең яктан.
 Морад кирәк булса сиңа, хакыйкатътә
 ян син аңа,
 Гамәл кыйлып төннән-төнгәчә, яхшылыктан
 (үзеңне камилләштерүдән) читкә чыкмыйча.
 Риязәт⁴ билбавындагы оят жирне⁵ сызып
 ташла, и Кол Шәриф,
 Алла гыйшкы хәзинәсе кирәк булса,
 алтын-көмеш каян чыгар башкача?

¹ *Нияз* — Алладан үтенү, үтенеп сорау, ялыну, ялвару.

² *Һиммәт* — теләккә омтылу, тырышлык.

³ *Ләббәйкә* — биредә: хуплау сүзе.

⁴ *Риязәт* — теләкләрне тыеп тору, ашау һәм эчүдә чикләнгәнлек.

⁵ *Оят жирне* — биредә: гафләтне, битарафлыкны.

Өлхәмдуллиллаһ раббил-галәмин,
шөкер сәңа,

Үзиң кабул бирдең иман безгә.
Ул бәдбәхет шәйтан-ләгыйн гадәтиндин
Кыйлды йарлыйк, бирде йаулак әман безгә.
«Раббанә, заләмнә, әнфүсәна», —
Халикым, разыйкыйм, барыйм сәңа.
Гыйльме хикмәт, тәүфыйк-тәгатъ,
төрлик сәна
Кыйлды тәшриф шәриф-ләтыйф Коръән
безгә.

«Раббанә, фаг-фирләна зөнүбәна» —
Телим аздым, йаздым, түздем, килдем бона.
Кәрәк — кәндү дәрҗяһыңдин сөргел вәйа,
Кәрәк — кәндү каршы алгыл ихсан безгә.
«Көнтүм хәйра өммәтин ухрижәт лин-наси»
айәтендин,

Өмидем күн ул Ходаның рәхмәтидин.
Безни кыйлды Мостафаның өммәтендин,
Йибәрде Мостафани борһан безгә.
«Мән зәл-ләзи йәшфәгу»дин вәләятсез,
Кем котылгай Рәсүледин гыйнаятсез?
Аның күнли арар булса шәфәгатъсез, —
Калдук камугъ йите тәмугъ зиндан безгә.
«Лимә тәкулунә ма-ля тәфгалүн» айәтендә
Тәфсир кыйлмыш ул кыямәт атлыйгъ көндә;
Үзи укуб, үзи тутмас данишмәндкә,
Ирекләндүрер өч йүз алтмыш бәла безгә.
«Хөзүһө фәгалүһө» хитабындин,
Кәһ куркармын «Сөммәл-жәхим»
гыйкабындин.

Укуб-белүб, тутмадык без хитабындин, —
«Йа-вәйләти ләйтәни» дәрман безгә.

Үзиң белгел, йангыл имди, и Кол Шәриф,
Тәхсил тийү бар гомерең кыйлдың тәләф.
Йекетлектә тәүбә кыйлмак — гыйнаят ризык,
Йазукларни йарлыкали, гофран, безгә.

Тәржемәсе:

Аллага, Галәмнең хужасына, дан булсын,
шөкер Сиңа!

Үзең кабул бирдең иман безгә.

Ул бәдбәхет шайтан-ләгыйнь гадәтәннән
Ярлыкады, бердәнбер иминлек бирде безгә.

«Безнең нәфсебезне безгә залим кыйлма» —

Яратучым, ризык бирүчем, барам Сиңа.

Хикмәт гыйлеме, тәүфыйк-тәгать¹,

төрле мактаулар,

Хөрмәтләр күрсәтеп, кадерле-гүзәл Коръән

бирде безгә.

«Раббыбыз, безнең гөнаһларыбызны гафу ит»,

— дип

Телем белән күп сөйләдем, яздым, түздем,

килдем моңа.

Кирәк икән — үз ишегеңнән ку син (безне)

читкә,

Кирәк икән — Аллаһның Үзе, каршы алып,

Безгә изгелеген кыйлсын иде.

«Кешеләр арасыннан хәерле бер өммәт²

чыгардым» аятеннән

Өметем бар булсын иде ул Ходаның

рәхмәтеннән.

Безне Мөхәммәд пәйгамбәр өммәтеннән

яратты ул,

Мөхәммәд пәйгамбәрне дәлил итеп безгә

жибәрде ул.

«Ул кемсә³ безгә шәфәгатьче (мәгънәви хужа)

булды» аятеннән

Кем котыла алсын ярдәмчесез,

Мөхәммәд пәйгамбәр ярдәменнән башка?

Аның⁴ күңеле эзләр булса арадашчысыз

изгеләрне, —

¹ *Тәүфыйк-тәгать* — тыйнаклык белән Аллага гыйбадәт кылу.

² *Хәерле бер өммәт* — Мөхәммәд пәйгамбәр өммәте (*өммәт* — бер пәйгамбәрнең дингә өндәгән халкы).

³ *Ул кемсә* — Мөхәммәд пәйгамбәр.

⁴ *Аның* — Мөхәммәд пәйгамбәрнең.

Без бөтенебез жиде тәмуг-зиндан эчендә
калырбыз бит.
«Үзе эшләмәгән гамәлләрдән ничек халыкка
нәсыйхәт бирер» аятендә
Аңлатып бирде Ул: «кыямәт» дип
аталган көндә,
Үзе әйтеп тә, шул гамәлләрне үзе тотмаган
галимгә,
Әйтеп торыр өч йөз алтмыш бәла безгә.

«Аллаһ теләгәннен эшләр: Ул алып,
Ул эшләр», — дигән сүздән,
Ахыргы урын жәһәннәм булуыннан —
газап чигүдән куркам.
Без укыдык-белдек, әмма тотмадык
Аллаһ нәсыйхәтеннән, —
«Ни үкенеч! Әй, булса иде!» сүзләре генә
юаныч безгә.

Үзең бел дә ян инде, и Кол Шәриф,
«Белем алам» дип, бөтен гомереңне үткәреп
бөтердең.
Егет чакта тәүбә итү — Аллаһның
ярдәме (ризыгы) кебек ул,
Гөнаһларны ярлыка инде, Аллаһ, безнең.

КЫЙССА

КЫЙССАИ ХӨББИ ХУЖА*

Бисмиллаһ дип башлайын, атың берлән,
йа Аллах¹,
Мөселманлык башыдыр: ля илаһә иллаллаһ.
Хәбиб тотып йаратдың Мөхәммәдиен
нурыны²,
Андин алып йаратдың бу галәмнең барыны³.
Унсәкез мең галәмне — барчасыни йаратдуң,
Айны-көнне йаратуб, аның берлән йар итдең⁴.
Гарше көрси, ләүх-каләм, хур гыйльмани
йаратдың⁵,
Ожмах-тәмуғ барчасын Адәм өчүн йаратдың.
Андин соңра йаратдың әүвәл Адәм сафины,
Андин тугыруб таратдуң бу адәмнең
барыны⁶.
Бу дөнъядан күп үтде әнбийа һәм әүлийа,
Барчасының рәһбәри Мөхәммәд Мостафа.
Олугъ Сырның буенда⁷ туксан тукуз
һәм дәхи⁸,
Мең мәшаих сөрүри — Хужа Әхмәд Ясәви⁹.
Бу дастанни белсәңез: ир Хөббинен
дастаны¹⁰,
Ихлас берлән тыңлаңыз — гашыйкларның
бостаны.
Хужа Әхмәднең наибе — Хәким ата
Сөләйман¹¹,
Әрвахына аларның Морадымны теләймән¹².
Өченче атын белсәңез, мән әйтәйен
би-фәрман,
Аллаһ гыйльмен күңлинә ниһайәтсез
сыгдурган¹³.

* Искәрмәләр әсәрнең ахырында бирелә (ред.).

Ишетсәңез, мәэминләр, Ганбәр ана күчләре¹⁴,
Көндин-айдин йаракдыр икесенең эшләре.
Ганбәр анага баксаңыз — Бугра ханның

кызидур¹⁵,

Айәт-хәдис — аларның агзындагы сүзидер.
Ханча берлән әүлийа бер-беригә кушулды,
Аклы-кызыл ефәкдәй бер-беринә ишүлдә¹⁶.
Миһербанлык вактында җанны җанга

кушдылар,

Ганбәр ана андин суң өч ир углан табдылар.
Дин хөр заман¹⁷ халыкның барчасыни

йыгдылар,

Икисинең атларын Әсхәр, Мәхмүд куйдылар.
Кечисинең исмени Солтан Хөбби куйдылар¹⁸,
Сыйфат кыйлсам аларны — чын биһиштнең
гөлидер.

Әсхәр, Мәхмүд икиси дәһканчылык

кыйлдылар,

Икисинең хальләрин яхшы гына күрдиляр¹⁹.
Солтан Хөбби вәлигә Ганбәр ана миһербан,
Фәрман кыйлса анасы, һәр нә дисә,

бирүр жан²⁰.

Ул заманда ир Хөбби шоңкар-лачын ушлады,
Гыйззәт кыйлуб бабасын, кушкан эшин
эшләде²¹.

Сүз башлады Сөләйман Солтан Хөбби

вәлидин,

Ганбәр ана тордилар, тәгъзым кыйлып

йиридин.

Әйде: «Биби! Углыңыз шоңкар-лачын

ушлады,

Безне куйуб, бабасының кыйлган эшин

эшләде».

Җавап бирде анасы Хәким ата сүзидин:

«Кулларында кошлары, гафил имәс изидин»²².

Әйде: «Биби! Килүнез, угланлари чарлале,
Өч угылның хәлләрин хазер мәгълүм беләле!»

Шул пәрәстә Сөләйман: «Әсхәр! Мәхмүд!» —
диделәр, —

Итәкләри билендә, анда хазер булдилар.

«Бер айчылык йул ирмеш,

маши игүп йүрүпмез²³,

Фәрман тотуб, жан бабам,
алдуңызга килүпмез»²⁴.
Әйде: «Биби! Сез тагын угланларны
чарлаңыз.
Хазер булса углуңыз, андин сунра сүзләңез!»
Ганбәр ана шул заман: «Углым! Хөбби!» —
диделәр.
Килмәгәнгә анасы гамь-госсаны жыйдылар.
Ачигълануб анасы: «Хөбби! Балам!» —
диделәр;
Хазер булуб баласы: «Жаным! Анам!» —
диделәр.
«Гафил мидең, жан балам, бер чарладым,
килмәдең?
Мән шикәстә гарибнең халин бер дәм
сурмадың».
«Төшкән икән газыйм халык, гарикъ
булупдыр кимәси,
Йыглашдылар: «Хөбби!» — дип, олугъ-кечек
барысы.
Шул пәрәстә кимәнең тартып алдым
рәхтени,
Кенарәгә чыкардым халкы берләң рәхтени».
Инанмады Сөләйман ир Хөббинең айганын, —
Игнен ачып күрсәтде аргымчының батканын:
«Сабыр кыйлсаң, жан бабам, жәмгы кәрван
кәлүрләр»²⁵,
Маллариниң унундин берин безгә бир үрләр».
Шул пәрәстә кәрван халкы, йитеп кәлдиләр,
Нәзер кыйлган малларын Сөләйманга
бир диләр»²⁶.
Кабул кыйлмай Сөләйман, утылларын
туйлады,
Ауга чыкган Хөббигә өлеш-бәхеш онутды»²⁷.
Шул пәрәстә ир Хөбби бер мәгънәви уйлады.
Кассабларга боерып, ун сыгырны суйдырды,
Олугъ-кечек барчаны нан вә гүшткә
туйдырды.
Суйган сыгырның халык жаеп куйды
тиресен»²⁸,
Солтан Хөбби купдылар, туһдә кыйлды
барысын:

нидер мәнем гөнаһым?

Солтан Хөбби, жан балам,
терек гаиб булып сән,
Мән шикәстә гарибне имди маиб кыйлып сән.
Терек гаиб булуп сән, имди кемдин сораем?
Айрылып жан баламдин, сабыр биргел,
Ходаем!»

Нич әйүлийа тапмады бу дөньяның мәдарын,
Гаибдин сүз ишетде, күңеле тапды карарын³².
Мәгълүм булды бу эшләр, Хужа Әхмәдкә
йитешде³³.

Гашыйк Йосыф килгән суң,
кулларыни баглады³⁴.

Оруп-сугуп Хәкимне, Хужа Әхмәдкә
илтдиләр³⁵.

Бер елгача тәкъсирен Сөләйманның
түтмады,

Бер елдин суң Хужа Әхмәд гөнаһыдин үтдиләр.
Буйунларын чишүбән чәһар тәкбир әйтдиләр:
«Гөнаһындин бән үтдем, белгел, Ходай үтмәде,
Остухануң өстендин һәргиз чәркең китмәде.
Жануң тәндин чыкган суң, тәнүң гүрдә
йаткырур,

30

Кырык елдин суң, Сөләйман,
остухануң пакъ булур,
Әгъзаларуң черүбән, ахирәтдә хакъ булур.
Айрылмасдур³⁸, Сөләйман, жануң берлән
имануң,
Тәгаен кыйлды³⁹ Хужа Әхмәд, һич калмады
гөнаһуң».

«Тәкъсир!» — дибән Сөләйман:
«Сезгә нәчүк карайен?
Айрылуп мән баламдин, имди кайа барайен?
Ишетепмез: катукның йогы калур, түкүлсә⁴⁰.
Мәэмин колның күңлени тегеп булмас,
сүтүлсә».

«Күрүп торуп Хак эшин, нәчүк катыйль
кыйлдың сән?
Сиксән ирнең салебени үзең батыйль
кыйлдың сән?
Солтан Хөбби вәлидер, тугар ирде сиксән ир,
Йитмеш түртдә булуп сән, имди булдың
кара йир.

Үткүр булды Сөләйман батыеның кылычы,
Кырып-чөеп салуп сән, сәңа тикде ни үче?
Гашыйк колның күңлүндә нәләр барын
белмәссән⁴¹,

Солтан Хөбби ишүтсә, булур, ирмеш,
мәдәкяр»⁴².

Бу дастанны укуган һәм укубдыр, битендер,
Укуганны ишүткән морадига йитүпдер.
Ризыкыни биргүчи ул торур пәрвәрдиҗяр,
Гариф мән дип, күп шәех дөнья йигып
йатубдыр.

Әнбийа һәм әүлийа бу дөнъядан үтүбдер,
Бу дастанны Кол Шәриф шәйлә битеп
укубдыр⁴³.

Шунда Хәким Сөләйман, Хужа Әхмәд Ясәвидән рөх-
сәт алып, кайтмак булды. «Баламны бер күрсәм икән, Ал-
лаһы Тәгаләдән сорап бер дога кыйлуңыз», — диде. Хужа
Әхмәд Ясәви дога кыйлды. «Бар инде, өйгә йитмәсдән
әүвәл балаңны күрүрсән», — диде. Хәким Сөләйман ку-
анганнан өенә кайтуп китде. Өйенә йитде — һичнәрсә
күрмәде. Никадәр иҗтиһад кыйлуп ян-янына карап бар-

са да, һич кеше күрмәде; мәгәр бер агачның башунда өч ак кош күрде. Күңлүндә уйлады: «Шәйхем Хужа Әхмәд ихлассыз дога кыйлган икән», — дип. Берзамандин суң йәнә барды Хужа Әхмәд Ясәвигә. Әйтде: «Баламны күрәр дигән идүңез, күрмәдүм», — диде. Хужа Әхмәд әйтде: «Агач башунда өч ак кош күрдүңмү?» — тиде. Сөләйман әйтде: «Бәли, күрдем». Хужа Әхмәд әйтде: «Икисе Хозыр берлән Ильяс иде, берисе Хөбби Хужа ирде». Сөләйман Хужа әйтде: «Йәнә насиб булмасму күрүргә?» — тиде. Хужа Әхмәд әйтде: «Кыямәткәчә сабыр идәсән. Һәм һәркемгә бер мәбтәлә ирешсә, «Йа, Хөбби, мәдәд!» дисә, хазер килүп мәдәд кыйла, ирмеш. Әлбәттә, гаиб ирәнләрнең бериседер».

Мән бәгъдә. Сөләйман пөшәйман улуп, бәгъдә сабыр кыйлуп, өйендә берәз Ганбәр ана берлән гомер сөрөп, бервакытта Сөләйман Хужа госел иткәндә, Ганбәр ана, тәнени күрүп, күңлендә кәчде ки: «Тәне бик кара икән», — дип. Хәким Сөләйманга илһаме илаһи булуп белде, күңлендән кәчүрде: «Моннан да карага барурсән». Мән бәгъдә, әжәл ауруында балалары Әсхәр берлән Мәхмүдкә васыять кыйлды һәм Ганбәр анага васыять кыйлды: «Мән дөнъядан күчкән суң, кырык көн булганда, гаиб ирәнләр килүрләр, тәгъзыять өчүн. Шуларның арасында бер кара адәм булур. Исеме Зәңги булур. Шул кешигә анаңызны никах кыйлуп бирүрсез», — диде. Һәм Ганбәр ана ишетде һәм риза булуп ултурды. Андин суң Хәким Сөләйман дөнъядин күчде. Әйткәнчә, кырык көндә гаиб ирәнләр килделәр. Арасында берисе бик кара икән. Исеме Зәңги икән. Аналарын никах кыйлуп бирдиләр. Тәне кара икән, күмер шикелле икән.

Андин суң Зәңги баба сыер көтә торган булды. Ганбәр ана сыер көтә торган жиренә ике туйыз аш алып бара икән: берисендә — эссе аш, берисендә — суук аш. Йәнә ике тайак алып бара икән: бери йуан, бери нәзүк. Аз гына ачуы кәлсә, нәзүк тайак берлән ора икән. Әгәр ачуы каты кәлсә, йуан тайак берлән ора икән. Һәм эссе аш теләсә, эссене бирә икән; әгәр суук аш теләсә, суук аш бирә икән. Айак тунын чишмәй килсә, йәнә дә тайак менән ора икән. Бу бер гыйбрәт имәсмү? Ганбәр ана үзи Бохара ханның кызы булса да, Хәким Сөләйманны, тәннен кара дип, аннан да бигрәк карага Аллаһы Тәгалә киз килтүрде. Күрәрсән, гүя ки Ганбәр анадан мирас калды

ирләрүн яратмаган хатунларга: ирләрүн хурлап чыкган хатунлар, әүвәлге ирендәй йаманрак иргә баралар; яисә ирләре үлсә, ушандак әүвәлге ире кебек булмай, диләр. Тәммәт, тәмам булды.

Тәржемәсе:

Бисмилла дип башлыймын, исемен белән,
йа Алла!
Мөселманлыкның башыдыр: «Алладан башка
илаһ¹ юк».
Сөекле итеп яраттың Мөхәммәд
пәйгамбәрнең нурын,
Аннан алып яраттың бу галәмнең барысын.
Унсигез мең галәмне барысын да яраттың,
Айны-көнне яратып, аның белән яр иттең.
Күк тәхетен, язмыш тактасын, жәннәт
хезмәтчеләрен яраттың,
Ожмах-тәмугны — барчасын кеше өчен
яраттың.
Аннан соң яраттың иң элек Адәм
галәйһиссәламне,
Аңардан тудырып тараттың бу кешеләрнең
барысын да.
Бу дөньядан күп үтте пәйгамбәрләр һәм
әүлиялар,
Барчасының да житәкчесе — Мөхәммәд
пәйгамбәр.
Олугъ Сыр-Дәрьяның буенда туксан тугыз
һәм тагын
Мең шәехнең куанычы — Хужа Әхмәд Ясәви.
Бу дастанны белсәгез: ир Хөббинең дастаны,
Ихлас белән тыңлагыз — Аллага
гашыйкларның гөлбакчасы.
Хужа Әхмәдиең урынбасары —
Хәким ата Сөләйман,
Морадымның аларның рухларына житүен
телимен.
Өченче исемен белергә теләсәгез —
мин боерыксыз да әйтәм:

¹ *Илаһ* — Тәңре.

Алла гыйлемен күңеленә чиксез күп
сыйдырган.
Ишетсәгез, мөселманнар алар — Ганбәр ана
оныклары;
Ай һәм көн саен нурлырак була бара аларның
икесенең эшләрә.
Ганбәр анага карасагыз — Богра ханның
кызы ул,
Алар авызындагы сүз — бары аять¹ белән
хәдис² кенә.
Хан кызы белән әүлия (Хәким ата Сөләйман)
бер-берсенә кушылды,
Аклы-кызыл ефәктәй, бер-берсенә ишелде.
Шәфкатълелек вакытында жанны жанга
куштылар,
Ганбәр ана аннан соң өч ир угыл таптылар.
Дин хөр заман — халыкның барчасын да
жыйдылар,
Икесенең исемнәрен Әсхәр, Мәхмүт
куйдылар.
Кечесенең исемен Солтан Хөбби куйдылар,
Тасвирласам аларны — оҗмахның чын
гөлләредер.
Әсхәр, Мәхмүт икесе иген игү белән
шөгыйльләнделәр.
Икесенең эшләрен яхшы гына күрделәр.
Изге Солтан Хөббигә Ганбәр ана шәфкатле
булды,
Ул, анасы нәрсә кушса, ни дисә дә,
шуны үтәү өчен жанын бирер иде.
Ул вакытта ир Хөбби шоңкар-лачын белән
ауга йөрдә,
Бабасын хөрмәт итеп, ул кушкан эшнә
эшләде.
Сүз башлады Сөләйман изге Солтан Хөбби
турында,
Ганбәр ана, аны олылап, урыныннан торды.

¹ *Аять* — Коръән сүрәләрендә аерым жөмлөләр, аерым бәетләр.

² *Хәдис* — Мөхәммәд пәйгамбәр сөйләгән сүзләр, сөйләмнәр.

Әйтте: «Биби! Улыгыз шоңкар-лачын белән
ауга йөрү эшен сайлады,
Безнең сүзне тыңламыйча, бабасының эшен
эшләде».

Жавап бирде анасы Хәким ата сүзенә:
«Кулларында кошлары, әмма Алладан ул
гафил түгел»¹.

Әйтте: «Биби! Килегез, улларымны
чакыр әле,
Өч угылның хәлләрен хәзер ачык бел әле!»
Шул мизгелдә Сөләйман: «Әсхәр! Мәхмүт!» —
диделәр,
Итәкләре билендә², шунда ук килеп життеләр:
«Бер айлык юл икән, ясмык игеп йөрдек без,
Боерыгыгызны тотып, жан бабам,
алдыгызга килдек без».

Әйтте: «Биби! Сез тагын улларны чакырыгыз.
Хәзер булса улыгыз, аннан соң миңа әйтегез!»
Ганбәр ана шул заман: «Углым! Хөбби!» —
диделәр,

Улы килмәгәнгә анасы кайгы-хәсрәткә
баттылар.
Ачуланып, анасы: «Хөбби! Балам!» — диделәр,
Хәзер булып баласы: «Жаным! Анам!» —
диделәр.

«Белми калдыңмы, жан балам, бер
чакырдым, килмәдең?
Мин борчулы анаңның хәлен бер минут
сорамадың».

«Зур дәрәжәле кешеләр бәлагә төшкән,
көймәләре баткан иде,
Олысы-кечесе — барысы да: «Хөбби!» —
дип елаштылар.

Шул вакытта көймәнең әйберләрен тартып
алдым,
Кешеләре белән әйберләрен ярга чыгардым».
Ышанмады Сөләйман ир Хөббинен
әйткәнәнә, —

¹ Ягъни Аллага зикер әйтүне онытмаган.

² Тиз йөгәрер өчен итәкләрен билгә күтәрәп.

(Хөбби) жылкәсен ачып, арканның
 баткан эзен күрсәтте:
 «Сабыр итсәң, жан бабам, кәрванның
 барысы да килерләр,
 Малларының уннан берен безгә бирерләр».
 Шул вакытта кәрван халкы житеп килделәр,
 Нәзер әйткән малларын Сөләйманга
 бирделәр.
 Кабул итмәде Сөләйман, улларына бүлеп
 бирде,
 Ауга чыккан Хөббигә өлеш бирергә онытты.
 Шул вакытта ир Хөбби бернәрсәне уйлады:
 Сугымчыларга боерып, ун сыерны суйдырды,
 Олугъ-кече барчаны икмәк һәм иткә
 туйдырды.
 Халык суйган сыерның жәеп куйды тиресен,
 Солтан Хөбби аларны берсе өстенә берсен
 өеп куйды.
 «Бер эш кыйл син, жан бабам, халыклар
 күрсеннәр:
 Шушы суйган сыерлар, торып йөрөп
 китсеннәр.
 Ходаемның әмереннән без үзебез өлкән
 түгелбез,
 Ул кодрәтле Аллага без тигәнәк түгелбез.
 Боексагыз, жан бабам, безгә моңарчы
 күрелмәгән эш эшләп күрсәт,
 Әүвәлгедәй тиреләргә тагын жаннарын
 бир әле».
 «Бисмилла!» дип, һәр тирегә бер сулыш
 өрделәр, —
 Әүвәлгедәй сыерлар торып-йөрөп киттеләр.
 Изге Солтан Хөббинен аякларын үптөләр,
 Рөхсәт алып, сыерлар утлый-утлый киттеләр.
 Шул вакытта Сөләйман башын югары күтәрде:
 «Икебез дә акыл иясе булып,
 бер илгә сыймабыз без», — диделәр.
 «Бу эшнә бергә эшләдегез, китәр юлны
 сорыйм мин,
 Сөз калыгыз, жан бабам, без зәгыйфьләр
 китәрбез».

«Тәкъсир!» — диде ир Хөбби, торып
йөреп киттеләр.

Ана, угыл — икесе бер бүлмәгә керделәр.
Ганбәр ана бүлмәнең ишеген бикләп алды,
Ганбәр ана Хөббине бүлмәдә дип белде.
Солтан Хөбби өеннән ятып килде

кичкырын,
Өлеш чыгармаганга, бәгъре жылы
кан (кимсенү) белән тулды.

Юкка чыкты ир Хөбби, киёмнәре калды,
Терек йөргән Солтан Хөбби шулвакыт
юкка чыкты.

Кызарып таң атканда, Ганбәр ана тордылар,
Улымны күрим диеп, шул бүлмәгә керделәр.
Улын тапмый анасы, алып чыкты киемен,
Бик кычкырып елыйдыр, Ходаена ялварып.
Зар кыйлып елыйдыр: «Кайда юкка
чыктың? — дип, —

Мин зәгыйфъне, жан балам,
инде хәсрәткә салдың, — дип. —
Жан баламнан аерылдым, нидер
минем гөнаһым?

Зәгыйфъ булып аерылдым, хәбәр бир соң,
Ходаем!

Солтан Хөбби, жан балам,
терек көе юк булдың,
Мин борчулы зәгыйфъне инде хәсрәткә
салдың.

Терек көе юк булдың, инде кемнән
сораем?
Айрылдым жан баламнан, сабыр бир син,
Ходаем!»

Аваз килде билгесез жирдән:
«Солтан Хөбби терек ул;
Хозыр белән Ильясның¹ бергә йөргән
иптәше ул!»

¹ *Хозыр, Ильяс* — легенда буенча, мәңгелек яшәү сере булган «тереклек суы» эчеп, мәңге яши торган изге кешеләрнең исемнәре. Гадәттә, алар икесе бергә йөриләр, имеш.

Бер әулия да тапмады бу дөнъяның әйләнү
орбитасын,
Билгесезлектән сүз ишетте, күңеле тапты
чын хакыйкатъне.
Мәгълүм булды бу эшләр, Хужа Әхмәткә
житеште,
Юкка чыккан Хөббине галәм халкы
ишетте.
«Сөләйман Хәким килсен», — дип, Хужа Әхмәд
чақырды,
Гашыйк Йосыф¹¹ килгәннән соң, кулларын ул
бөйләде.
Сөләйманны муенынан бер сыерга
тактылар,
Орып-сугып Хәкимне, Хужа Әхмәдкә
илттеләр.
Хужа Әхмәднең алдында гаебен белдерделәр.
«Тәкъсир!» — диде Сөләйман, Хужа Әхмәдкә
карамады,
Сөләйманның эшләре Хужа Әхмәдкә
ярамады.
Бер елга кадәр ул Сөләйманның тәкъсирен
кабул итмәде,
Дүрт кат тәкбир әйтсә дә, һич тә җавап
бирмәде.
Бер елга кадәр Сөләйман көн дә утын
ташыды,
Кичә булса, күп халык аның шелтәләвен
ишетте.
Бер елдан соң Хужа Әхмәд аның гөнаһын
кичерде,
Муеннарын чишү белән, дүрт кат тәкбир
әйттеләр.
«Гөнаһыңны мин кичердем, бел ки,
Ходай кичермәде,
Синең тәнең өстеннән һич тә шешең китмәде.

¹ Монда шагыйрь Сөләйман Хәкимнең үзенең остазы Хужа Әхмәдкә чын күңелдән бирелгән булуын Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәрендәге Йосыф пәйгамбәрнең Аллага булган гыйшкы белән чагыштыра.

Жаның тәнеңнән чыкканнан соң,
тәнеңне гүрдә яткырыр.
Олугъ Аму-Дәрьяны кырык елга кадәр
агызыр.
Кырык елдан соң, Сөләйман, синең тәнең
пакъ булыр,
Әгъзаларың черү белән, ахирәттә
туфрақ булыр.
Аерылмастыр, Сөләйман, жаның белән
иманың,
Ачык белде Хужа Әхмәд, һич калмады
гөнаһың».

Шунда Хәким Сөләйман, Хужа Әхмәд Ясәвидән рөхсәт алып, кайтырга булды. «Баламны бер күрсәм икән, Аллаһы Тәгаләдән сорап бер дога кылыгыз», — диде. Хужа Әхмәд Ясәви дога кылды. «Бар инде, өйгә житкәнче үк балаңны күрерсең», — диде. Хәким Сөләйман куанып өенә кайтып китте. Өенә житте — һичнәрсә күрмәде. Никадәр тырышып як-ягына карап барса да, һичбер кешене күрмәде; мәгәр бер агач башында өч ак кош күрде. Күңеленнән уйлады: «Шәехем Хужа Әхмәд ихлассыз дога кылган икән», — дип. Беркадәр вакыттан соң янә Хужа Әхмәд Ясәвигә барды. Әйтте: «Баламны күрерсең дигән идегез, күрмәдем», — диде. Хужа Әхмәд әйтте: «Агач башында өч ак кош күрдөме?» — диде. Сөләйман әйтте: «Әйе, күрдем». Хужа Әхмәд әйтте: «Икесе Хозыр белән Ильяс иде, берсе Хөбби Хужа иде». Сөләйман хужа әйтте: «Тагын күрергә насыйп булмасмы?» — диде. Хужа Әхмәд әйтте: «Кыямәткәчә сабыр итәсең, һәм һәркем берәр бәхетсезлеккә дучар булса, «Йа, Хөбби, ярдәм бир!» дисә, хәзер үк килеп ярдәм итә икән. Әлбәттә, ул күздән югалган изге кешеләрнең берседер».

Шуннан соң Сөләйман үкенеп, соңра сабыр кыйлып, өендә безаз Ганбәр ана белән гомер сөрөп, бервакытны Сөләйман Хужа коенганда, Ганбәр ана, аның тәнен күрөп, күңеленнән уйлады: «Тәне бик кара икән», — дип, Хәким Сөләйманга Алладан илһам килеп, моны белде, күңеленнән уйлады: «Моннан да карага барырсың». Шуннан соң, әжәл авыруы житкәч, балалары Әсхәр белән Мәхмүткә васыять әйтте һәм Ганбәр анага васыять әйтте: «Мин дөньядан күчкәннән соң кырык көн булганда, күздән югалган ирләр юату өчен килерләр. Шулар арасында бер кара адәм булыр. Исеме Зәңги булыр. Шулар кешегә анагызны никах укытып бирерсез», — диде. Ганбәр ана ишетте һәм риза булып утырды. Аннан соң Хәким Сөләйман дөньядан күчте. Әйткәнчә, кырык көндә югалган ирләр килделәр. Арасында берсе бик кара икән. Исеме Зәңги икән. Аналарын никах укытып бирделәр. Тәне кара икән, күмер шикелле икән.

Аннан соң Зәңги баба сыер көтә торган булды. Ганбәр ана сыер көтә торган жиренә ике савыт аш алып бара икән: берсендә — кайнар аш, берсендә — суык аш. Тагын ике таяк алып бара икән: берсе юан, берсе нәзек. Аз гына ачуы килсә, нәзек таяк белән ора икән. Әгәр ачуы каты

килсә, юан таяк белән ора икән. Һәм кайнар аш теләсә, кайнарны бирә икән; әгәр суык аш теләсә, суык аш бирә икән. Аяк тунын чишми килсә, янә дә таяк белән ора икән. Бу бер гыйбрәт булмасмы? Ганбәр ана үзе Бохара ханының кызы булса да, Хәким Сөләйманны, тәне кара дип, аны Аллаһы Тәгалә аңардан да карага билгеләп куйды. Күрәсең, гүя ки Ганбәр анадан мирас калды ирләрен яратмаган хатыннарға: ирләрен хурлап чыккан хатыннар, әүвәлге иреннән яманрак иргә баралар; яисә ирләре үлсә, шундый әүвәлге ире кебек булмый, диләр.

Тәмам булды, бөтенләй бетте.

ИСКӘРМӘЛӘР

Кол Шәриф әсәрләре бу жыентыкка төрле кулъязма һәм басма чыганақлардан жыеп китерелә. Әлбәттә, шагыйрьнең үз кулы белән язган кулъязмалары, аның автографы безнең көннәргә кадәр килеп житмәгән. Ә безгә билгеле булганнары, тарихның шулкадәр рәхимсез һәм кырыс янғын-давылларына да бирешмичә, өзек-өзек кенә булса да бүгенге көнгә кадәр сакланып-килеп житкән икән, бу үзе бер могжиза кебек карала ала.

Тәкъдим ителгән әсәрләрнең Кол Шәрифнеке икәнлеген без каян беләбез соң?

Урта гасырлардагы бөтен Шәрык әдәбиятларында, шул исәптән татар әдәбиятында да бик матур бер традиция яшәп килгән: һәр шагыйрь шигъри әсәрләренең ахырына, үз әсәрен башка авторларның әсәрләре белән буташтырмас өчен, үзенең исемен дә теркәп куя торган булган. Бу барыннан да элек газәл, касыйдә, мәснәви, кыйсса һ. б. жанрларда мәжбүри кагыйдә булып исәпләнгән.

Шушы традициягә нигезләнеп, Кол Шәриф тә һәр әсәренең азагында үзенең исемен китерә. Без бу жыентыкка шигъри әсәрләргә нәкъ менә шушы кагыйдәдән чыгып тупладык һәм бары шушы, Урта гасырларда бер генә шагыйрь тарафыннан да бозылмый торган канунга таянып кына без бу китапта китерелә торган әсәрләрнең авторы Казан ханлыгы чоры татар шагыйре Кол Шәриф дип әйтергә жәрәт итәбез.

ГАЗӘЛЛӘР

«**Башың күтәр гафләтдин...**» Әсәр тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында дөнья күргән «Бакырган китабы» исемле шигырьләр антологиясендә XII гасыр төрки шагыйре Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (28 нче б.). Текст шуннан алынды. Әсәрнең кулъязма нөсхәләре билгеле түгел.

«**И күңел, бил баглама...**» Әсәр тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында дөнья күргән «Бакырган китабы» жыентыгында Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (29 нчы б.). Текст шуннан алынды. Кулъязма нөсхәсе билгеле түгел.

¹ Бу шигырь юлы китапта «Барчаны куйныга ашна

кыйлган дөньядыр» дип бирелгән. Шигырьнең эчке яңгырашы буенча монда «алып» сүзе төшеп калганлыгы сизелеп тора; шигырь юлының ижек саны да шуны таләп итә.

«**Мөнәҗәтдә моңлугъ кәрәк...**» Шигырь тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында дөнья күргән «Бакырган китабы» җыентыгында Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (28 нче б.). Текст шуннан алынды. Кулъязма нөсхәсе билгеле түгел.

«**Әлхәмдүлиллаһ раббил-галәмин, шөкер сәңә**». Шигырь тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында дөнья күргән «Бакырган китабы» җыентыгында Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (28—29 нчы б.). Текст шуннан алынды. Кулъязма нөсхәсе билгеле түгел.

Мөрәббәгъ формасында язылган бу шигырь нигезендә Коръән аятләреннән чыга торган фикерләр-мәгънәләр салынган. Автор шул аятләргә карата үзенең мөнәсәбәтен, үзенең карашын белдереп бара.

КЫЙССА

«**Кыйссаи Хөбби Хужа**». Безгә бу поэманың бүгенге көндә ике төрле нөсхәсе билгеле. Берсе — басма нөсхә: әсәрнең тулы тексты 1899 елда Казан университетының типо-литографиясендә «Кыйссаи Хөбби Хужа» исеме белән аерым китап булып басылып чыккан (алга таба ул «китап нөсхәсе» дип атап йөртелер). Аны Казан өязе Түбән Курса авылының укымышлысы, хажи Шәмсетдин бине Хөсәеннең варислары үз акчаларына бастырып таратканнар (китапны басарга рөхсәт Санкт-Петербургта 1899 елның 17 июлендә бирелгән).

Кече форматтагы (22х14,5 см), барлыгы 16 биттән торган бу китап «Кыйссаи Хөбби Хужа» дип аталса да, әлеге әсәр китапның бары тик 2 — 10 нчы битләрен генә алып тора; калган битләрдә башка авторларның төрле эчтәлектәге проза һәм шигъри әсәрләре китерелә.

Икенчесе — кулъязма нөсхә: анда әсәрнең исеме «Кыйссаи Солтан Хөбби» дип куелган. Бу кулъязма Россия Фәннәр академиясе каршындагы Шәрәкне өйрәнү институтының Санкт-Петербург бүлгә (СПО ИВ РАН) фәнни китапханәсендә А 1309 номеры белән саклана. Әсәр тексты бу кулъязма җыентыкның 47 — 53 нче битләренә күчерелгән.

Әлеге кулъязма жыентыкта шулай төрле авторларның шигъри әсәрләре тупланган. Алар арасында XII ғасырның мәшһүр төрки шагыйрьләре Әхмәт Ясәви, Сөләйман Бакыргани, XVII—XVIII ғасырларда яшәгән Суфи Аллаһияр һәм башкаларның да әсәрләре бар. Шунысы игътибарга лаек, бу кулъязма шигърьләр жыентыгы галимнәр тарафыннан тасвирланган, яғни бу жыентык эчендә нинди шагыйрьләрнең нинди әсәрләре күчерелгән булуы турындагы мәғълүматлар фәнгә инде билгеле (Кара: *Дмитриева Л. В. Описание тюркских рукописей Института Востоковедения. Часть 3. Поэзия и комментарий к поэтическим сочинениям, поэтика. — Изд-во «Наука», М., 1980. — С. 21, 24, 96, 138, 164*), әмма ни сәбәпледер алар арасында Кол Шәрифнең «Кыйссаи Солтан Хөбби» әсәре дә булуы хақында бу тасвирламада әйтелмәгән. Шунуң аркасында булса кирәк, Кол Шәрифнең «Кыйссаи Хөбби Хужа» поэмасының кулъязма нөсхәсе (гәрчә ул «Кыйссаи Солтан Хөбби» дип аталса да) бүгенге көнгә кадәр галимнәр игътибарыннан читтә калып килде.

Бер үк әсәрнең ике төрле нөсхәсе табылу аларны үзара юлын-юлга чагыштырып чыгарга мөмкинлек бирде. Шунысы әһәмиятле, бу текстлар бер-берсен тулыландыралар булып чыкты: аларның берсен дә әсәрнең иң соңгы, иң тулы нөсхәсе дип әйтеп булмый; берсендә төшеп калган шигърь юллары икенчесендә булган юллар белән, икенчесендә булмаган урыннар беренче нөсхәдәге урыннар белән тулыландырыла. Ике нөсхәне шул рәвешле чагыштырып бару нәтижәсендә без әсәрнең шактый тулы һәм ышанычлы текстын барлыкка китерә алдык. Укучылар игътибарына әсәрнең энә шул ике нөсхәне дә файдаланып төзелгән, тулыландырылган тексты тәкъдим ителә дә.

Чагыштыру өчен нигез итеп китап нөсхәсе алынды, чөнки ул текст кулъязма нөсхә белән чагыштырганда шактый борынғы булырга охшый. Анда, мәсәлән, фигыльнең борынғы формалары («сыгырлар утлагали китделәр» — сыерлар утлый-утлый киттеләр, «ишеген бәктүп алулдыр» — ишеген бикләп алды һ. б.), борынғы төрки сүزلәр (йараг — нурлырак, яктырак; чарлау — чакыру; маши — ясмык; кенәрә — елга яры һ. б.) күбрәк кулланылган. Әмма шунуң белән бергә әсәрне китап итеп чыгаручылар кулына төшкән кулъязма йә үзе бик борынғы, иске-таушалган һәм авыр укылышлы булган яки хәрәф

жыючылар ашыгыбрак эшлэгәннәр, — китап вариантындагы аерым урыннарда кемнәңдер гаебе белән мәгънә һәм стиль төгәлсезлекләре дә киткәләгән. Аннан соң китап нөсхәсе үзе бик үк тулы да түгел.

Әсәрнең кулъязма нөсхәсе исә соңгырак чорда, XIX йөздә Идел буенда күчерелгән. Кулъязманы тасвирлаучы Л. В. Дмитриева «Бу кулъязма жыентык 1842 елдан соң күчереп язылган» дигән карашта тора (*Л. В. Дмитриеваның алда күрсәтелгән хезмәте. 21 б.*). Аның текстында да яңарак, бүгенге укучыга аңлаешлырак сүzlәр күбрәк кулланылган. Мәсәлән, «шул вакытта» дигән мәгънәне аңлатучы сүzlәр китап нөсхәсендә берничә урында «шул пәрәстә» дип, ә кулъязма нөсхәдә «шул форсатта» дип бирелә. Моннан тыш кулъязма текстта китап нөсхәсендә төшеп калган, әмма әсәрнең сюжетын аңлау өчен бик әһәмиятле булган кайбер өстәмә шигырь юллары да китерелгән. Шулай итеп, поэманың кулъязма нөсхәсе безгә әсәрнең эчке рухын аңларга, анда сурәтлängән вакыйгаларның эзлеклелегенә төшенергә ярдәм итә. Ике нөсхәнең бер-берсен тулыландырып, ачыклап бару процессы түбәндәге искәrmәләрдә күрсәтеп барылды.

Кыйссадагы төп вакыйга тезмә формада, ягъни шигырь белән язылган. Әмма китап нөсхәсендә әсәрнең чәчмә (проза) белән бирелгән дәвамы да бар. Бу күренешне Урта гасырларда Шәрык әдәбиятларындагы зур күләмле, күп планлы әсәрләрне шигырьгә проза катнаштырып язу традициясенең XVI гасыр татар әдәбиятындагы чагылышы итеп карарга кирәк. Шуңа күрә бүгенге көн укучысына әлеге әсәрнең шигырь белән язылган өлешен генә түгел, ә чәчмә өлешен тәкъдим итү дә урынлы булып дип табылды.

¹ Китап нөсхәсендә: йа Илах! (йа Тәңре!).

² Китапта: Хәбибүңне йаратдуң Мөхәммәдиең нурындан.

³ Китапта: Андин алып барины аның илә йаратдуң.

⁴ Китапта: бар итдүң.

⁵ Китапта: хур косур Гыйльманны.

⁶ Бу ике юл кулъязмада болай бирелгән: Андин бина әйдәдең бу адәмнең барыни, Андин соң(ра) йаратдың әүвәл Адәм сафины.

⁷ *Олугъ Сыр* — Сыр-Дәрйә елгасы булырга кирәк.

⁸ Китапта: Олугъ Сирның буенда туксан дәхи һәм ту-
кыз.

⁹ *Хужа Әхмәд Ясәви* — XII гасырда яшәгән атаклы
төрки шагыйре, хикмәтләр авторы (1066 елда вафат).
Ул Урта Азия халыклары арасында ислам динен та-
рату өлкәсендә зур эшчәнлек алып барган һәм шунның
өчен соңыннан «изге» дип аталган шәхес. Аның әсәрләре
Идел буенда безнең бабаларыбыз тарафыннан бик яратып
укылганнар һәм Урта гасырлар татар поэзиясенә гаять
зур йогынты ясаганнар. Кол Шәрифнең бу поэмасында
да Хужа Әхмәд Ясәвиниң һәм аның укучысы, шагыйрь
Сөләйман Бакырганиның көчле тәэсире сизелә.

¹⁰ *Ир Хөббү* — Хәким ата Сөләйманның, ягъни XII га-
сырда яшәп иҗат иткән танылган суфи шагыйрь Сөләй-
ман Бакырганиның улы.

¹¹ *Хәким ата Сөләйман* — XII гасырның танылган
шагыйре Сөләйман Бакыргани (1088 елда вафат).

¹² Бу юл кулъязма буенча китерелде. Китапта ул түбән-
дәгечә: Әрвахның алардин морадыңны теләрсән.

¹³ Китапта: Ләдүн гыйльмен күңлигә ниһаятьсез сыг-
дырган (ләдүн гыйльме — метафизик (реаль булмаган)
галәмне өйрәнү гыйлеми).

¹⁴ Китапта: «Ганбәр ана гүжләре» дип бирелә. Ганбәр
ана — Хәким ата Сөләйманның хатыны.

¹⁵ Китапта: Ганбәр ана, белсәңез, Бохара ханның кы-
зидыр. Дөресе «Богра ханның кызыдыр» булырга кирәк.
«Богра хан» дигән исем борынгы төркиләр дәүләте —
Караханидлар дәүләтендә ханнарның титул исеме булып
йөртелгән. Тарихта Богра хан исемендәге берничә шәхес
билгеле: Сатук Богра хан (955 — 956 да вафат); Әбү Муса
әл-Хәсән (Һарун) бине Сөләйман Богра хан (993 — 994
тә вафат); Мөхәммәд бине Муса Богра хан (1057 — 1058
дә вафат) һәм Әбү Гали әл-Хәсән (Һарун) бине Сөләйман
Богра хан (1074 — 1075 тә туган, 1102 — 1103 тә ва-
фат). Бу кыйссада телгә алынган шәхес Богра ханнарның
шушы соңгысы булырга кирәк. (Бу турыда кара: *Бар-
тольд В. В. Сочинения. — Часть 1. — М., 1963. — Том 2. —*
С. 102.)

¹⁶ Кулъязмада бу юллар түбәндәгечә:

Шәех берлә әүлийа бер-беригә кушулды,
Ак-кызыл ефәкдик күрүн, нәчүк булуп ишүлде.

¹⁷ Кулъязмада: дин хур зәмин.

¹⁸ Кулъязмада бу юл «Кечисенең атлары — Солтан Хөб-
би вәлидер» дип, аннан соңгы юл белән рифмалашып
килә.

¹⁹ Кулъязмада:

Әсхәр, Мәхмүд икесин Хәким ата сәүдиләр,
Икесинең хальләрин белмеш генә тотдиләр.

²⁰ Моннан соң кулъязмада түбәндәге ике юл килә:

Әсхәр, Мәхмүд икеси дәһканчылык кыйлдылар,
Утыз ике тохымның барчасыни икделәр.

(*Тохым* — орлык.)

²¹ Кулъязмада бу юллар түбәндәгечә:

Солтан Хөбби ул заман шоңкар-лачын ушлады,
Каз, торна, үрдәгенә лачын санып (салып?) ушлады.

Күренә ки, кулъязма нөсхәне күчерүче хаттат әсәр
текстын татар халкы тормышына яраклаштырыбрак язган.

Моннан соң килә торган дүрт юл текст китап нөсхәсен-
дә юк, ул кулъязма нөсхә буенча китерелә.

²² Китапта: Угыллары-котлары, гафил имәс үзидин.

²³ Кулъязмада бу юл түбәндәгечә: Дәһканчылык йир-
ләрдә маши игип йүрүрмез.

²⁴ Моннан соңгы ике юллык текст китап нөсхәсендә
юк, кулъязма нөсхә буенча китерелә.

²⁵ Кулъязмада: Инанмадың, жан бабам, жәмгы кәрван
кәлүрләр.

²⁶ Кулъязмада моннан соңгы ике бәетнең урыннары
алышынган, текст буталып бирелгән.

²⁷ Бу юл китап нөсхәсендә юк, кулъязмадан алып би-
релә. Кулъязмада шушыннан соңгы бер бит текст югал-
ган; моннан соңгы унбер бәетле текст бары китап нөсхәсе
буенча гына китерелә.

²⁸ Китапта бу юл: «Суйган халык сыгырның жәеп куй-
ды тиресен» дип, буташтырып бирелгән.

²⁹ Бу юл кулъязма нөсхәдә юк. Ә китап нөсхәсендә
хата киткән, ахры: мондагы соңгы сүз «белүптер» булыр-
га тиеш иде.

Моннан соңгы ике бәетле текст кулъязма нөсхә буенча
китерелә, ул юллар китап нөсхәсендә юк.

³⁰ Моннан соңгы ике юл кулъязма нөсхәдә юк.

³¹ Кулъязмада бу юл түбәндәгечә: Гариб булып айер-
дуң, үзиң булгыл пәнаһым. (*Пәнаһым* — яклаучым.)

Моннан соңгы ике бәет китап нөсхәсендә юк, кулъязма
буенча китерелә.

³² Кулъязмада: Гаиб улун ишетте, күңеле тапды карарын.

³³ Кулъязмада: Мәгълүм булуп бу сүзләр, Хужа Әхмәдкә йитешде.

Моннан соңгы бер юл текст китап нөсхәсендә юк.

³⁴ Кулъязмада: Килгәндин суң Сөләйманның кулларыни баглады.

³⁵ Кулъязмада: Оруп-сүгүп хәкимләр Хужа Әхмәдкә йыкдилар.

Моннан соңгы бер юл текст кулъязма нөсхәдә юк.

³⁶ Моннан соңгы ике юл китап нөсхәсендә юк, текст кулъязма нөсхә буенча китерелә.

³⁷ *Олугъ Гомуд дәрйасын* — Аму-Дәрйа булырга тиеш.

³⁸ Кулъязмада: айрулмасун.

³⁹ Кулъязмада: *тәгълим кыйлды* — өйрәтте, укытты, белем бирде.

⁴⁰ Китапта «Сөләйманның кайтканы йуки калур түкүлсә» дип ялгыш язылган.

⁴¹ Кулъязмада: ...ниләр барын белмәсләр.

⁴² Моннан соңгы «Хатимә» («Бетем») өлеше әсәрнең ике нөсхәсендә ике төрле. Монда китап нөсхәсендәгә бетем өлеше китерелә.

⁴³ Кулъязма нөсхәдәгә бетем өлеше түбәндәгечә:

Бу дастанны укыган һәм укылдыр, йайепдыр,

Укыган соң күзләре һәммә яшкә тулыпдыр.

Башта ризык биргүче бу кодрәтле кадирдур.

Мөшкүл түшсә, йад кыйлың,

Солтан Хөббү хазирдур.

Гарип мән, дип, дөһияның малын йыгып байыпдыр,

Бу дастанны Кол Шәриф илгә-халыкка йайыпдыр.

Тәрҗемәсе:

Бу дастанны укыган һәм укыр, халыкка таратыр,

Укыганнан соң һәммәсенең күзләре яш белән тулыр.

Башыбызга ризык бирүче бу кодрәтле Алладыр.

Авырлык килсә искә төшерегез:

Солтан Хөббү хәзер торыр.

Мин зәгыйфь, дип, дөһияның

малын җыеп баючылар да бар;

Бу дастанны Кол Шәриф илгә-халыкка таратучыдыр.

ЗАФӘРНАМӘ

ЗАФӘРНАМӘИ ВИЛАЯТЕ КАЗАН

(Шәриф Хажитархани)

Болгар вилаяте, риазият китапларында әйтелгәнчә, жиде икъялимнең жиденче икъялимендә¹, ай тәрбиясендәдер һәм айның яклавындадыр, янә бу Болгар вилаяте Төнъяк котыпка бик якин түгел дип хисаплана. Жәүзә йолдызыннан соң һәм Сәрәтан йолдызының башында биш вакыт намазның берсенең — ясигъ намазының² үтәлү вакыты калмас, чөнки ике имам (ягъни Имам Мөхәм-мәд³ һәм Йосыф⁴) карашында шәфәкъ кызыллыгы югалып китмәстән берәз элегрәк хасил булган кызыллыктан гыйбарәттер.

Бу — таң беленмәстән әүвәл үтәлергә тиешле намаз вакытында тулы таң вакыты килеп житәр һәм моннан соң бу халыкка ясигъ намазын үтәү тиеш түгел. Мәсьәлә аерым алганда «Әл-Кәнз», «Әл-Вафи», «Әл-Кафи» китапларында каралган кебек хәл ителә⁵.

Бу — Болгар вилаятенә пәйтәхетә булган Казан, заманының елъязмаларынан күренгәнчә, искедән бер мөселман шәһәре булган. Казан мөселман өлкәләреннән еракта һәм кяфер өлкәсенә чиктәш урнашкан.

МИСРАГ⁶

Һичкем яманның күршесендә булмасын!

Казанга һичбер жирдән ярдәм һәм таяныч ирешмәс, бары тик Тәңре якин һәм фәрештәләр ярдәмче. Шушы авыр сәбәптән Казан шәһәренә падишалары кяфер иле

Риазият — математика.

Икъялимнең — климатның.

Жәүзә — май.

Сәрәтан — июнь.

Кяфер иле — ягъни Мәскәү дәүләте.

белән килешүләре аркылы мәмләкәтләренең житешлеген тәмин итәләр. Халкының рәхәте һәм яшәеше өчен Мәскәү белән солых булып ике арада илчеләр йөрешер, аңлашып һәм барышып-килешеп йөрмәктә иделәр.

ШИГЫРЬ⁷

Тәртип ике яклыдыр, һәм ул ике сүздә аңлатыла:
Дусларга гайрәт һәм дошманнар белән барып йөреш-мәк.

Инде башка яктан, кылыч һәм каләм сахибе, асыл нәселле, затлылык чишмәсе, Тәңренең рәхмәтенә тиенгән, Тәңре ярлыкавын алган Әбел-Гази Сафа Гәрәй Баһадир хан⁸ Казан өлкәсенә падишаһ булгач, кяферләр аның бу дөньядагы дине һәм ахирәттәге йорты жиреннән аерыл-маслыгы нәтижәсендә озак заманнар һәм күп вакытлар шулай кичте.

(Коръән, IV, Нуса сүрәсе, 78 аят)⁹

«Кайда гына булсагыз да, үлемнән котыла алмассыз. Адәмнәр яхшылыкка очрасалар, бу — Аллаһдан булган эш, диләр, яманлыкка тарсалар, бу — синнән, диләр. Син ул адәмнәргә әйт, яманлык та Аллаһдан, диген. Нигә алар моның шулай икәнен аңлый алмыйлар икән?»

«...» Кяферләр¹⁰ булып узган бу вакыйгага шатландылар. Дөнъяның бу авыр вакыйгасына сөөнеч тоеп, ул¹¹ — денсез кяфер, тәкәббер, кинәле, ямьле көннәрне бозучы, дөнъяга фетнә салучы ике шайтанның бере иде. Үзенң мәлгунь гаскәрен, — тавышлары Фиргавен Нәмруд¹² сурәтле, — имансыз Иван¹³, башта булган бөтен гаскәре, сансыз туплары, төфәңнәре, чама белән сигез йөз меңлек гаскәре белән килеп, Казан шәһәренең әйләнә-тирәсен сарып, чолгап алдылар.

Кяферләрнең гаскәре кырмыска һәм саранчалардан да аз түгел иде. Алар Яэжүж һәм Мәэжүж нәселеннән булып, Адәм нәселеннән түгелләр иде.

Кылыч һәм каләм сахибе — ягъни куркусыз бер гаскәр башлыгы вә яхшы бер язучы булган.

ГАЗӘЛ

Гажәйеб бер жай-гыйшрәттер жиһанда бу
Казан шәһре.

Моның тик булмаган галәмдә, борадәр,
әл-Аман шәһре.

Казан тик шәһри мәгъмүри бителмәс дөньяда һәргиз,
Казандин аш эчәдерләр, ничаклы бу жиһан шәһре.

Бу бер милке ирдер калмыш абаз ган жид ханлардин.

Ирер бу йир һәмишә дөньяда хан бине хан шәһре.

Йирен-йортын сатып бирмәс атасының ясақыны,

Ничек килгән ушал мәлгунь, имәсдер бу Ибан шәһре.

Шәрифи, китмә бу йирдин, газа өмидегәр булса,

Бу көндин соң дигәйләр кем, будыр сахиб Казан шәһре.

Казан шәһәренең кала капкасының берендә бу мәм-
ләкәтнең терәге, бу өлкә инсаннарының юл күрсәтүчесе
мәрхүм Пулат бикнең¹⁴ углы Мамай бик белән Нурғали
мирза¹⁵ — кадере арткан ир, сугыш азманы һәм егетләр
өлкәне — Дара һәм Искәндәр¹⁶ кебек егетләргә җыеп,
каршысында торыр иде. «...» Тагын Хан Моржалыйда-
гы¹⁷ кала капкасында баһадирлык мәйданының сафдары,
егетлек сәнгәтенең арысланы Кузыйчак улан, кадере арт-
сын. «...» Тагын бер кала капкасында егетләр башлыгы,
баһадирлык мәйданының Искәндәре Акмөхәммәд улан¹⁸,
гомре озын булсын. «...» Тагын бер капкада пәйгамбәр-
без нәселеннән Сәйед ата оныгы, мәрхүм һәм мәгъфүр
сәйеднең углы Кол Мөхәммәд сәйед¹⁹ — бөеклеге дәвам

Жай — урын.

Гыйшрәттер — күңелледер.

Борадәр — туган.

Әл-Аман — иминлек.

Мәгъмүри — төзек.

Бителмәс — тасвирланмас.

Һәргиз — һичбервакыт.

Абаз ган жид — тырышлыктарыннан.

Һәмишә — һәрчак.

Ушал — шушы.

Имәсдер — түгелдер.

Газә — изге.

Сахиб — хужа.

Азманы — тәҗрибә иясе.

Мәгъфүр — ярлыканган.

итсен — башлап яшь дәрвишләрне һәм суфиларны туплап, газа атына атланып, янә сугышка чыныктырып, сугыш киёмнәре киеп, кяфергә каршы хәзерләү һәм карауда иде.

Тагын бер капкада, Дара һәм Искәндәр кебек, Рөстәмгә тиң һәм Баһрамга²⁰ тиңдәш Барбулсын аталык²¹ «...» үз капкасында коллары белән торыр иде.

Тагын башка бер капкада шәһәрнең биге һәм Болгар өлкәсенең хакиме, солтаннарның күз карасы, хөрмәт һәм бөөклек энжесе, ханның хәзинә капкаларын ачкан Бибарс²² бикнең гайрәте артсын, баһадирлык гайрәте хәрәкәткә килеп, егетлек йөрәге тибрәнәп, һәр заман диер иде кем. «...»

Ат казанган башка егет һәм бәхет иясе баһадир кемсәләр: Тариһи бик һәм Айкилде бик һәм Акымтай бик һәм башка жәмәгать хажилар. Тәңре аларның һәр иярдә ярдәмчесе булсын — бер йирдә кяферләр хыянәтчел һөжүм башласалар, ул йиргә үзләрен йиткереп, жан һәм тел белән көч һәм ярдәм биреп, явыз кяфер белән сугышып һәм үтереп, кяферләрне жиңеп, сөңгеләрен сындырып, жиңүче хөрмәтенә лаек булдылар.

Кыскасы, ике гаскәр, бер-беренә ташланмак өчен, үзәк кара-каршы килгәннәр иде²³, һәммәсе дәрәс булган сүзләргә караганда, кяфернең гаскәрендә унбер утлы туп саналды. Бер яхшы тупчы качып килеп әйткән хәбәр. Үл тупларның һәрбер утлы ядрәсе чама белән Казан ташының бер батманы кадәр бар. Зурлыгы ат тубрасы чаклы күренде. Ул ядрә эчендә төрле тылсым һәм бертөрле тәртип илә төрле эшләр кылып иделәр. Әфләтун²⁴ гагылы хәйран калып, Аристу²⁵ зиһене хәйран булып, башы әйләнәп китәр иде. Ул ядрәләрне тыштан тимерләр белән коршап, җизләр белән чүкеп, эченә ак нефть куеп, күкертләр салып, кечкенә төфәңчеләр дәрәсләп, эченә кургашыннан дүртбиш ядрәләр салып беркетеп, бәйләп, чыдамлы һәм нык кылып, караңгы төннәрдә атар иделәр. Күргән кешеләр күктән йолдызлар һәм планеталар төшә дип уйладылар. Ул утлы ядрәләрдән чәчрәп чыккан һавадагы очкыннарны күргән кешеләр күкләрдәге йолдыз һәм планеталар һәммәсе дә йиргә төштә дип санар иделәр²⁶.

Ул утлы ядрәләр кичләрдә шәһәр эчендә һәр йиргә төшәр иде. Ичкөмнөң ул утлы ядрәне барып сүндерергә дәрманы булмады.

БӘЕТ

Гәрчә һәр утны килеп сүндерсә булгай су коеп,
Буйлалыг утны ки һәм су берлә булмас сүндереп.

Ләкин кайбер яшьләр һәм гайрәтле егетләр ул утка үзләрен чаяннар кебек атарлар, аны сүндерерләр, һәм аның әсәре вә эзе дә калмас иде.

ШИГЫРЬ

Суга — балык, утка сәмәндәр кирәк,
Иш көнендә мәрд-диләвәр кирәк.
Ич кешегә һиммәт әгәр булса яр,
Гакыйбәтел-әмер морадын табар.

Тагын дүрт-биш һавалы туплары бар иде. Һәрбер ядрә ташы бер тау кисәгенә тиң булды. Ул туплар һәрвакыт атып тордылар. Бу туплар атылса, ядрә ташы хәрәкәт куәте белән, кош кебек очып, һавага яннан чыгар, югарыда бер ноктага житеп, асманда⁷ йөрөп хәрәкәт куәте беткәч, соңра табигый рәвештә түбәнгә төшәр иде, каза һәм тәкъдир угыннан тизрәк төшәр.

ШИГЫРЬ²⁷

Югарыдан бер каза төшмәсен,
Түбәндәгеләр һәммәсе сукуыр калыр.

«...» Кыскасы, ике гаскәр тимергә чолганып, бер-берсенә каршы торып, сугыш һәм көрәш белән мәшгуль булдылар.

Буйлалыг — мондый юл белән.

Сәмәндәр — чаян.

Иш көнендә — авыр көндә.

Мәрд-диләвәр — ир-егет.

Һиммәт — эшлеклелек.

Гакыйбәтел-әмер — эшнең ахырында.

Асманда — һавада.

МИСРАГ

Ак тикин гауга ирде, гүя мэхшәр,
Чигәчәң хәнжәр бик ярдин рәсид.
Зи шәһре Казан хун бижәйхун рәшд.
(Шундый гауга иде ки, гүя мэхшәр,
Хәнжәр чыңы бар мәйданны каплады,
Казан шәһәрәндә кан Аму-Дәрьядай акты.)

Аллаһның ярдәменә, ислам һәм пәйгамбәрәненә мактау һәм сәламнәр булсын. Аллаһның ярдәме, галәмне яраткан Тәңренәң булышлыгы, фәрештәләренәң якынлыгы ярдәмче булган һәм хөрмәтле аяттә әйтелгән авазы мөселманнарның колақларына килеп житте һәм аяттәгә «Әгәр Аллаһ сезгә ярдәм итсә, үзегезне һичкәм жиңә алмас» (*Коръән, III сүрә, 160 нчы аятъ һәм IX сүрә, 25 нчы аятъ*) дигәннәрнең мәгънәсе расланды. Бәхете кара һәм жиңелгән дошманны казанлылар шулкадәр кырдылар ки, «аларның барлык эзләре жир йөзеннән агып китте» (*Коръән, VI сүрә, 45 нче аятъ*). Тәңре явыз кавемне соңгы кешесенә кадәр юк итте, Тәңрегә мең шөкер булсын. Каланың ике тарафында кара кяфер үлесе кылыч һәм хәнжәр ризыгы, кортларга ризык булып ятарлар иде. Аяк басарлык та жир калмады.

Кыскасы, монның кебек бәрелешләр уналты кичә һәм көндез туктаусыз өзелмичә дәвам итте. Унберенче көнне²⁸ рухы төшкән кяфер кире ташланды һәм каһәрләнәп чигенде.

КЫЙТГА

Сакласа һәркемне дошмандин Ходай, ләм-йәзил
Хажәт ирмәсдер аңа кимәк зәррә гали хисар.
Сакламас булса такы (юк) бу икәүдин мәнфәгатъ,
Сакласа, мөмкин имәс бер кылны кисмәк зөлфекар.

Ләм-йәзил — мәңге.

Зәррә — бер бөртек.

Гали — бөек.

Хисар — ныгытма.

Мәнфәгатъ — файда.

Зөлфекар — кылыч.

Шөбһәсез, Аллаһдан үтенеп, һәм юмартлык иясеннән өметләнүем шулдыр ки, һәр урында бу «Зафәрнамә», дәүләт ияләренең игътибарлы карашларына туры килсә, — бу фәкыйрь кем гаебледер, гаҗиз һәм кимчелегенә үкенүчедер, — гөнаһ һәм ризасызлык белән аның моранына үкенү һәм ихлассызлык фатихасы кылмасыннар. Рәхимле Аллаһның сүзе белән: «Амин».

Ошбу вакыйга мөхәррәм аенда, тугыз йөз илле жиценче елда²⁹ булды, һәм бу язу, һәм акка күчерелгән сәхифәләр каргалган колларның иң фәкыйре Шәриф Хажитарханиныкыдыр.

ИСКӘРМӘЛӘР

Зафәрнамәи вилаяте Казан (Казан вилаятененң жиңүе)

XVI гасырның беренче яртысында яшәгән вә ижат иткән Шәриф исемле шагыйрь турында әз-мәз хәбәрләр фәнни әдәбиятыбызда чыккалады инде. Аерым алганда, «Татар әдәбияты тарихы»ның 1 томында Казан ханлыгындагы татар шагыйрьләре арасында Кол Шәриф һәм Мөхәммәд Шәриф исемнәре телгә алына (*Татар әдәбияты тарихы. 1 т. Урта гасырлар дәвере. — Казан, 1984, 294 б.; Татар поэзиясе антологиясе. 1 кит. — Казан, 1992, 167 — 170 б.*).

Бу исемнәренң чыганаклары булып «Бакырган китабы», «Кыйссаи Хөбби Хужа» әсәре һәм урыс елъязмалары хезмәт ителәр.

Төркиядәге дусларыбыз безгә андагы галимнәренң әлеге темага кагылышлы бер хезмәтеннән күчәрмә алып жибәргәннәр иде. Ул күчәрмәдә тарихчы Зәки Вәлидинең 1963 елда басылган мәкаләсе урын алган (*Тоган З. В. Казан ханлыгында ислам төрек культураны. — Ислам мираслары институты дәрҗисе. — Әнкара, 1963, III т.*).

Әлеге мәкаләдә Шәриф Хажитархани дигән шагыйрьнең «Зафәрнамәи вилаяте Казан» («Казан вилаятененң жиңүе») исемле әсәрененң текстны һәм төрек теленә тәржемәсе бирелгән. Андагы вакыйгалар 1550 елның февраль аенда урысларның Казан янында жиңелүләрен баян итәләр. Әсәренң кулъязмасы Төркиядәге Күтаһия шәһәре янындагы Тавшанлы (Каза мәркәзе) «Зәетин угыллары» китапханәсендә 2348 нче номерлы мәжмуганың 60а — 646 нчы битләрендә саклана икән.

Зәки Вәлидинең бу чыганакны дөньяга чыгаруына инде утыз елдан артык вакыт узып, безнең моны белми йөрүебез бик тә кызганыч.

Укучыларыбызга бу әдәби ядкярне бүгенге татар әдәби теленә якынайтып тәкъдим итүне кирәк таптык. Шәрифнең шигырьләре шул вакыттагы татар әдәби телендә язылганнар, аларда аңлашылмаган сүзләр күп түгел. Ләкин гарәп-фарсы телләрендә язылган урыннар да бар, алары төрек телендәгә тәржемәләр буенча алынды.

Зәки Вәлиди текстны басарга әзерләгәндә нык кыскарткан. Күп нокталар кыскартуларны аңлата.

¹ Мөселман географик традициясе буенча, жир йөзе жиде климатка бүленгән, һәр климатның язмышында күк йөзөндөгә жисемнәрнең катнашы барлыгына ышанганнар. Ел тәүлегә кояш календаре буенча уникаль йолдызлыкка бүленгән (жәүзә, сәрәтан, сәвер һ. б.).

² Ясигъ намазын Идел буенда көн озынлыгы 17 сәгатькә житкән айда уку мөмкин булмый, чөнки ул офыкта шәфәкъ югалгач кына укылырга тиешле намаз була. Бу мәсьәләдә бәхәс Шиһабетдин Мәрҗани һәм Муса Бигиевлар заманына кадәр килә, һәм алар тарафыннан чишелеш таба. Монда хәлиткеч урынны Шиһабетдин Мәрҗанинең гарәп телендә язылган «Нәзура-тел-хак» әсәре били.

³ Имам Мөхәммәд бине Идрис әл-Шәфигый, руми 820 елда үлгән мөселман юристы.

⁴ *Йосыф* — Әбү Йосыф, руми 798 елда үлгән мөселман юристы.

⁵ Әлеге китапларның авторы Хафизетдин бине Бәрәкәт әл-Нәсифи, 1310 елда үлгән. Китапларның тулы исемнәре: «Кәнз үл-Дакайык», «Әл-Вафи фил форуг», «Әл-Кафи».

⁶ Фарсычадан тәржемә бирелә.

⁷ Фарсычадан юлдан-юл тәржемә бирелә.

⁸ Казанда 1524 — 1532, 1535 — 1546, 1546 — 1549 елларда идарә иткән хан Сафа-Гәрәй Фәтех-Гәрәй углы. Ул 1549 елның мартында 42 яшендә Казанда, үз сараенда серле шартларда һәлак була. Сөембикә манарасы алдындагы мәйданга жирләнә. Аның табуты 1977 елгы археологик казулар вакытында Сөембикә манарасы янында табылды. (*Кара: Археологические открытия 1977 года. М. 1978, С. 188*) Шәриф Сафа Гәрәйнең каләм сахибе шагыйрь булганлыгын да искәртә.

⁹ Шәриф, мөселман галим-шагыйрьләренә хас булганча, фикерен Коръән сүрәләре, аятләре белән ныгыта.

¹⁰ *Кяферләр* — ягъни мәскәүлеләр. Бу сүз алдыннан күп нокталар куелган, алар алда ниндидер вакыйгалар булганын белдергәнгә охшый. Кыскартылган текстта Сафа-Гәрәй ханның үлеме тарихы тасвирланган булса кирәк.

¹¹ Ул — ягъни Куркыныч Иван.

¹² Легендар Мисыр фиргавене, явыз Нәмруд.

¹³ *Имансыз Иван* — Иван Васильевич Грозный (1530—1584), Казанга берничә яулап алу походлары оештырган. 1552 елда Казанны алган урыс патшасы.

¹⁴ *Пулат бик* — Казан ханлыгында хан идарәсенә

таянычы булган Булат бик Ширин, ул бу әсәрдә сурәтләнгән 1550 елга кадәр үлгән була.

¹⁵ Булат Ширинның улы Нурғали Ширин, аның салдырган мәчете — Мәрәле мәчете — Сөембикә манарасы янында булган. Нурғали Ширин Казан ханлығының күренекле дәүләт эшлеклесе була.

¹⁶ Атаклы Иран шагыйре Фирдәүсинең «Шаһнамә» дастанының каһарманнары Дара (борынгы Иран шаһы Дарий) һәм Искәндәр (жиһангир Александр Македонлы).

¹⁷ *Хан Моржалый* — тарихи чыганаclarда бу топоним беренче тапкыр искә алына, борынгы Казандагы Хан сарае капкасы. Ул Казанның төп капкасы булып, Хан капкасы (Царево ворота) дип, урыс чыганаclarына да кереп калган. (Кара: *Худяков М. Г. Очерки по истории Казанского ханства. М., 1991, С. 143*)

¹⁸ *Акмөхәммәд углан* — чыгышы белән Кырымнан, ул Казанга Сафа Гәрәй белән килгән булса кирәк. 1551 елның июнендә Казанда кырымлыларга каршы ризасызлык башлана. Кырымлылар, хәлнең мөшкеллеген күрөп, өч йөз кеше бикләр, угланнар, мирзалар, казаклар, кинәт жыелып, Казаннан Кырымга качарга уйлыйлар. Бу вакытта урыслар Кама һәм Вятка елгалары буйлап Казан ханлығын блокадага алган булалар. Кама буенда урыс засадалары күрөп, кырымлылар Вятка елгасына киләләр. Аны сал ясап кичеп ятканда урыслар, кисәк һөжүм итеп, кырымлыларны кыралар. Алардан бары 46 кеше генә исән кала. Исән калганнарны әсир итеп Мәскәүгә озаталар һәм жәзалап үтерәләр. Алар арасында Сафа Гәрәй хан гвардиясе азманы Кучак (Кошак) углан, Барбулсын углан, Турчы бик, Баһадир мирза, Шаһәхмәт мирза һ. б. була. Һәлак булучылар арасында Акмөхәммәд угланның да булганлыгы аңлашыла. Чөнки 1551 елның июлендә Казан Мәскәү белән солых төзөгәндә килешүнең бер мaddәсе буенча Казаннан качкан кырымлыларның гаиләләрен Казан хөкүмәте тотып бирергә тиеш була. Килешүдә тотып биреләсе кешеләр арасында Кучак угланның ике улы һәм Акмөхәммәд угланның улы аерым атала. Шунлыктан Акмөхәммәд угланның 1551 елның июнендә Нократ (Вятка) елгасы буендагы бәрелештә әсир алынып, Мәскәүдә жәзалап үтерелгәнлеген аңлашыла.

¹⁹ *Кол Мөхәммәд сәйед* — Казанга Хажитархан шәһәрәннән килгән Мансур сәетнең улы. Мансур сәет

1546 ел башында Казанда Сафа Гәрәйгә каршы Мәскәу ялчылары оештырган фетнә вакытында хан белән пай-тәхеттән чыгып китә, һәм алар Әстерханга юл тоталар. Аның язмышы шул вакыттан соң ачык түгел, ләкин Шәрифнең шушы язмасыннан аңлашылганча, 1550 елның башына кадәр ул үлгән була инде. Мансур сәеднең улы — Кол Мөхәммәд сәед, аның урыс елъязмаларындагы исеме Кол Шәриф сәет (яисә мулла). Шуннан чыгып Мансур улының төп исеме Мөхәммәд Шәриф икәнлеген аңлашыла, ә «кол» әлегә сәетнең суфилардан икәнлеген, ягъни Әхмәт Ясәви тәрикасын тотучы икәнлеген белдерә. «Зафәрнамәи вилайәте Казан» авторы тыйнаклык жәһәттенән үзенең Казан дәүләтендә тоткан урынын тулысынча ачмый, үзен Шәриф Хажитархани дип тыйнак кына күрсәтә. Бүгенгә хәтле сакланып калган «Кыйссаи Хөбби Хужа» поэмасында да исемен Кол Шәриф дип кенә искә ала.

Шагыйрь тирән белем иясә була. «Зафәрнамә ...»дә аның астрономиядән, Казан тарихыннан, урыс дәүләте тарихыннан, техника яңалыкларыннан тирән хәбәрдарлыгы, дипломатиягә маһир булган, аналитик фикер иясә булган ватанпәрвәр жан икәнлеген ачыла. Казанда Шәриф яшьләрне укыту эше белән дә мәшгуль була.

Шагыйрь Шәриф Хажитархани Казанны яклап 1552 елның 2 октябрдә илбасар урыслар кулыннан шәһит китә.

²⁰ *Рөстәм, Баһрам* — фарсы шагыйре Фирдәүсинен «Шаһнамә» дастанында батыр образлары.

²¹ *Барбулсын аталык*. Бу әсәрдә тасвирланган 1550 елда Казанның Аталык капкасын саклаган булган. Әлегә капка хәзергә Казан Кремленең көньяк-көнчыгышында урнашкан булган. *Барбулсын углан* — чыгышы ягыннан кырымлы. 1551 елның июнендә Казаннан качкан 300 кеше арасында Барбулсын углан исеме дә телгә алына. Урыслар аны әсирлеккә алалар һәм Мәскәүдә 46 кырымлы белән бергә жәзалап үтерәләр.

²² *Бибарс бик* — Казанда яшәүче Бадрак ыруы биге — Бибарс Растов. Чыганаclarда (урыс елъязмаларында) Бибарс һәм аның кардәшләре Себер бикләре дип аталалар. Бу аларның Казан шәһәрәндәге Төмән капкасы сакчылары булуларыннан калган бер атамага охшый. Бибарс Растов һәм аның туганы Янбарс Сафа Гәрәйнең иң

ышанычлы кешеләреннән була. Безнең уебызча, Сафа Гәрәй Казан батракларын Йосыф морзадан алып килеп Казанга утырткан. Янбарс Растов, 1549 елның март башында Сафа Гәрәйнең һәлак булуыннан соң, шул ук айда хан сорарга Кырымга бара.

Мәскәү урыслары 1551 елны Казан дәүләтенең Тау ягын басып алгач, Бибарс Зөя каласына Казан илчеләре белән солых турында сөйләшәргә бара.

1551 елның 16 августында, тигезсез солых шартлары буенча, Казанга хан булып Мәскәү колы Шаһ Гали утыра. Аның дошманлыгын белгән Казан бикләре оппозиция оештыралар. Оппозициянең йөрәге булып Бибарс һәм Янбарс Растовлар тора: Казандагы урыс вәкиле Д. Ф. Палецкий һәм Шаһ Гали хан бу эштән хәбәрдар булалар һәм мәкер юлы белән оппозициядә торган житмешләп бикне суеп чыгалар. Алар арасында Бибарс һәм Янбарс Растовлар, Колай морза, Кадыш баһадир, Карамыш углан кебек кешеләр дә була (*Худяков М. Г. Очерки по истории Казанского ханства. М., 1991, С. 139 – 140*).

²³ Бу урында сүз Явыз Иван житәкләгән урыс гаскәренең 1550 елның 12 февралендә Казанга яу белән килеп, аны алырга тырышуы турында бара. Казан каласы Болак һәм Черек күл ягынан урыслар тарафыннан чолганып алына.

Урыс елъязмаларының хәбәрәнә караганда, Иван Грозный Казанны 14 көн камап торганнан соң җиңелеп, 25 февральдә Мәскәүгә кайтып китәргә мәжбүр була. Елъязма авторлары аларның Казанны ташлап китүен яңгырлар, язгы ташулар башлану белән аңлаталар, ләкин февраль һәм мартта язгы ташулар, яңгырларның булуы шикләндерә. Алар бу килүдә Казан янында хәрби җиңелүгә юлыгып качканнар.

²⁴ *Әфләтун* — борынгы юнан фикир иясе Платон, б. э. к. 427 — 347 елларда яшәгән.

²⁵ *Аристү* — борынгы юнан хакиме Аристотель, б. э. к. 384 — 323 елларда яшәгән

²⁶ Бу мәгълүматлардан Шәриф Хажитарханиның төпле белемле шәхес булганлыгы күренә. Ул йолдызлар, планеталардан хәбәрдар булган. Шунның белән бергә шагыйрь утлы туп снарядларының төзелешеннән дә хәбәрдар, аларның хәрәкәт траекторияләренә дә күзәтүчән анализ ясый.

²⁷ Фарсычадан юлга-юл тәржемә бирелә.

²⁸ Текстта көннәр саны шулай бирелгән.

²⁹ Милади календаре буенча 1550 елның февраленә туры килә.

КОЛ ШӘРИФ ХАКЫНДА МАТЕРИАЛЛАР, ЧЫГАНАКЛАР

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы

КАЗАН ХАНЛЫГЫНЫҢ СОҢГЫ КӨННӘРЕ ҺӘМ СӘЕТ КОЛ ШӘРИФ

Кем соң ул Кол Шәриф? Ни өчен аның истәлегенә бәйле рәвештә Казанның нәкъ үзәгендә бер моңарчы күрелмәгән мәһабәт бина калкып чыкты әле?

Һәр халыкның тарихында аның үзенә генә хас, кадерле шәхесләре була. Татар халкының тарихы үзенә үзенчәлеге белән аерылып торды. Аңа күп очракта үз батырлары турында искә алу үтә кыен булды. Гәрчә батырлары бик күп булса да... Менә шундыйларның берсе — Кол Шәриф: аның халкы өчен түккән хезмәтләре хакында авыз ачып сөйләү мөшкел бер эш иде. Әлеге затның шәхесе, аның Казандагы сигез манаралы мәчете, укыткан шәкертләре, язылган әсәрләре хакында борынгыдан калган үтә кыска сәхифәләргә татарның күңел күзә төшүе Кол Шәрифне, аның эшләрен зур итеп ачып, яктыртып жибәрде. Алар түбәндә баян ителерләр.

Мәскәү урыс кенәзләренә Урта Идел буенда инде X гасырдан башланган традицион дошманлык сәясәтен XIV гасырның икенче яртысынан яңа көч белән дәвам итә. Бу агрессив экспансия, 1230 елдан соң бераз тынып торып, Алтын Урда эчендә дәүләт кризисы билгеләре күренү белән, 1367 елда яңадан кузгалып китә. Аның көчен Олуг Мөхәммәд ханның 1438 елда Биләү (Белев) янындагы җиңүе, Мөхәммәд Әмин ханның 1506 елда Казанны алырга килгән 100 меңлек урыс гаскәрен башкала янында тулаем тар-мар китерүе, Сафа Гәрәй ханның 1548

елга хәтле алып барган оста хәрби хәрәкәте, дипломатиясе, эшчәнлегә дә кыска вакытларга гына туктатып тора ала. Мәскәү гаскәренең 1550 елның февраль аенда Казан янында хурлыклы жиңелүе урыс хөкүмәтенең агрессив асылын үзгәртә алмый. Һәм, ниһаять, Мәскәү кенәзе Иван IV, бөтен христиан Европасының теләктәшлегенә, матди һәм техник белгечләренең хезмәтенә таянып, татар дөнъясы берлеген дипломатик юллар белән таркатып, Казан ханлыгын яулап алу өчен 150 меңлек гаскәр белән 1552 елның августында яуга чыга.

Казан бу вакытта Нугай Урдасы мирзасы Исмәгыйльнең милли хыянәте аркасында халыкара изоляциядә кала. Аңа каршы дошманлык эшләп, Нократ елгасы буендагы татар морзаларының гаскәре дә үз кан кардәшләренең канын түгүгә өлеш кертә. Казан белән Кырымның берләшеп көчәюеннән курыккан Төркия дәшми генә Мәскәүнең бу походына фатиха бирә.

Казан халкы Мәскәү кенәзе Иван IV нең бу 1552 елның августында башланган походына каршы 41 көн буе батырларча көрәш алып бара. Казан татарлары һәм башкаланың оборонасын оештыручылар яулап алырга килгән баскынчыларның берсүзсез капитуляция ясау турындагы боерыкларына горур рәвештә: «Юк», — дип җавап кайтаралар. Татар батырлары: «Без соңгы тамчы каныбызга кадәр туган йортыбызны саклап сугышырбыз, ләкин кол булмабыз», — дип, горур җавап бирәләр. Әлбәттә, татарларның хәлен Камай морзаның су юлларын күрсәтеп шартлаттыруы һәм Япончы атлы гаскәрләренең Явыш морза хыянәте белән туздырылуы авырайта. Ләкин куркып тез чүгәргә торучылар артык күренми.

Тигезсез сугышта 1552 елның 2 октябрәндә Казан каласы алынып җимерелә, яндырыла, талана. Урыслар берәүгә дә шәфкать күрсәтмиләр, шәһәр мәетләр белән тула. Татарларның батырларча көрәшен хәтта урыс кенәзе Андрей Курбский да югары бәяли.

Иван IV гаскәре баштан ук Казанны талап баерга килгән була. Казанны алганда талау эше — мародёрлык белән мавыгып киткән урысларны шәһәр эчендә татарлар кыра башлыйлар, ләкин сан ягыннан тигезсезлек урыс файдасына була. Казанны яклау юлында оборона житәкчелегенең рухы булган Кол Шәриф сәет тә соңгы чиктә үз шәкертләре белән сугыш мәйданына чыга һәм фидакярләрчә

көрәшеп һәлак була. Казан үзәгендә, хан сарае янында, аның исеме белән аталган мәһабәт, күп манаралы мәчет бинасы да, батырларча үлгән сәетнең һәлакәте шаһите булып, ярым җимерек хәлгә килә.

Күренекле татар тарихчысы, мәгърифәтче-галим, дин эшлеклесе Шиһабетдин Мәрҗанинең язуына караганда, Казандагы хан сарае янында сигез манаралы мәчет була. Мәчетнең имамы булып Казан ханлыгының сәете, галим, шагыйрь һәм дәүләт эшлеклесе Кол Шәриф Мансур сәет улы Хажитархани торган. Моннан 450 ел элек күп манаралы легендар Кол Шәриф мәчете ханлык башкаласын — Казанны бизәп торган. Ул үзенең зиннәтлелеге, мәһабәтлелеге, гүзәлlege, бай китапханәсе белән татар халкын таң калдырган, татар дөньясында, Бакчасарайдагы Зыңжырлы мәдрәсәсеннән соң икенче бер мәгърифәт үзәге, үзенә бер академия булып шөһрәт алган, шуңа күрә аның даны XXI гасыргача татарлар арасында онытылмаган. Соңгы имамының эшчәнlege сәбәple, бу мәчет-мәдрәсәгә Кол Шәриф исеме тарихның үзе тарафыннан бирелгән.

Кол Шәрифнең истәlege татар халкы тарихына алтын хәрефләр белән язылган. Ул — тарихи шәхес, халык күңеленә үзенең илһамлы, рухи бөөклеkkә өндәгән поэтик әсәрләрe белән дә мәңгелек урын били. Аның шигърьләрeнәң сакланып калган хәтле өлешен татар китап күчерүчеләрe, «Бакырган китабы» исемле шигъри антологиягә туплап, кулъязма китаплар рәвешендә дә халыкка җиткәргәннәр. Бу китаплар һәм аның авторы турында үз вакытында татар галимнәрe Г. Газиз, Г. Рәхим һәм М. Галиләр фикерләрeн язып калдырганнар.

Шагыйрьнең әсәрләрe соңгы елларда М. Әхмәтжанов, Ф. Хәкимжанов, Ә.Шәрипов, Ж. Зәйнуллиннар тарафыннан «Идел», «Гасырлар авазы», «Аргамак», «Сөембикә» журналларында, «Ватаным Татарстан» газетасында һәм шулай ук «Татар поэзиясе антологиясе»ндә басылдылар. 1997 елда, Кол Шәриф ижатына нисбәтле дип саналган әсәрләрне туплап, әдәбиятчы Ә.Шәрипов шагыйрьнең «И күңел, бу дөньядыр...» исемле беренче җыентыгын Казанда төзеп чыгарды.

Кол Шәриф, күренекле дәүләт эшлеклесе, дипломат буларак, урыс елъязмаларында берничә мәртәбә искә алына.

Хажитархан ханлыгында сәет булып торган әтисе Мансур үзенең улы Мөхәммәд Шәрифне (шул ук Кол

Шәриф) Казанга жибәрә. Киң белемле, әхлакий саф һәм намуслы бу кеше анда тиз арада абруй казана. Ул, ак атка атланып, шәһәр буйлап йөрергә яраткан. Казанлылар аңа хөрмәт йөзеннән каршысында бил бөгеп сәламли торган булалар. Хәтта Сафа Гәрәй дә, аның белән очрашканда, атыннан төшеп, аның чапан итәген үбеп, сәламәтлек теләп киткән.

Кол Шәрифнең абруе Казанга күрше булган дәүләтләрдә дә танылган. Аны Кырымда да, Төркиядә дә, Мәскәүдә дә яхшы белгәннәр. Бу жәһәттән Шиһабетдин Мәржанинең фикерләре игътибарга лаек: урыс кенәзләре Казан ханнары белән элемтәдә торганда аңа махсус хатлар, шулай ук бүләкләр юллый торган булалар.

Аның фажигале үлем тарихы да урыс язма чыганаclarында теркәлеп калына. Кол Шәриф, Казанны саклаучыларның соңгылары рәтендә, үзенең бер төркем шәкертләре белән шәһитләр хисабыннан һәлак була.

Казан тарихын гадел позициядән торып махсус өйрәнгән тарихчы-галим Михаил Худяков дәрәс билгеләп үткәнчә, Кол Шәриф дәүләтнең иң мәртәбәле дин башлыгы булып таныла. Ул дәүләттә беренче шәхесләрдән саналган һәм ханнар алышынган чорларда үзенең югары дәрәжәсе аркасында вакытлы хөкүмәтләргә житәкләгән. Кол Шәриф шулай ук илче (дипломат) йомышларын да үтәп йөри. Илче булу аңардан киң белем, зирәкле, тирән акыл, зур дәүләт сәясәте белгече булуны таләп иткән (*Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. — Казань, 1923. — С. 152*).

Торгынлык чорлары үтеп, инде демократия жәелеп киткән вазгыять шартларында жәмәгәтьчелек Кол Шәриф мәчетен торгызу мәсьәләсен күтәрде. Татар халкының гасырлар буге килгән хыялын гамәлгә ашыру максатында Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев 1995 елның ноябрендә Кол Шәриф мәчетен торгызу турындагы Указга кул куйды.

Бөтендөнья шәһәр төзелеше практикасында тиндәше булмаган мондый зур дини-ижтимагый ансамбльне төзү архитекторлардан һәм төзүче-инженерлардан һөнәри сәләт кенә түгел, ислам мәдәнияте бугенча кирәкле белемнәргә ия булу шартын да таләп итә. Кол Шәриф һәм Казанны саклаучылар истәлегенә багышланган яңа мәчет бинасы, татар халкының милли һәм дини йолаларын торгызу сим-

волы булган тарихи һәм мәгънәви корылма истәлеге буларак, газиз Ватаныбызның, ата-бабаларыбызның хәләл каннары түгелгән туфракта калкып чыкты. Ичшиксез, Кол Шәриф мәчете Казан ханлыгына гына түгел, бөтен татар мәдәниятенә атап салынган шанлы һәйкәл булып күп гасырлар аша кичәр.

Нурулла Гариф,
Татарстан Республикасы
Язучылар берлеге әгъзасы

КОЛ ШӘРИФ ТУРЫНДА ТАРИХИ МӘГЪЛҮМАТ БИРҮЧЕ ЧЫГАНАКЛАРГА ҺӘМ ӘДӘБИЯТКА КЫСКАЧА БӘЯЛӘМӘ

Казан ханлыгы тарихы һәм шул исәптән Кол Шәриф мулла шәхесе язмышына бәйле тарихи мәгълүматларның зур өлешен тарихчылар «Патша китабы» яисә «Никон елъязмасы» дип аталган урыс чыганакларына таянып язалар. Аның атамасы XVII гасырда яшәгән китап белгече патриарх Никонга бәйле. Никон елъязмасының язылу вакыты һәм урыны төгәл билгеле түгел. Әлеге елъязмаларны тикшерүче М. Н. Тихомиров билгеләп үтүенчә, елъязмадагы XVI гасырга бәйле тарихи вакыйгалар, икенче тапкыр күчерелеп язылганда, шул чордагы сәяси вакыйгаларга бәйле үзгәреш кичергәннәр. «Патша китабы» — Явыз Иван яшәгән чорга бәйле тарихи язмалар тупланмасы. Алар күп очракта бер-берсен кабатлый.

Икенче чыганак А. М. Курбскийның «Казан алынуы турында хикәя» дип атала. Аның авторы 1552 елда Казанны алуда һәм 1554 елда ханлыкта дәвам иткән халык күтәрелешләрен бастыруда катнашкан гаскәр башлыгы, Явыз Иванның якыннарының берсе. Курбский 1563 елны Ливон сугышында гаскәрләреннән күпкә ким гаскәргә юлыгып җиңелә. Бу вакыт Явыз Иванның бар боярлардан, үзенә элеккеге яраннарыннан үч алу чорына туры килгәнлектән, Курбский да алар тәкъдиренә тарачагын аңлый. Шунлыктан «Олуг кенәз» ачуыннан куркып, 1563 елны, хатыны белән улын ташлап, Литва кенәзлегенә кача. Үзен гаепле сизми, дусларына, Явыз Иванга

язган хатларында: «Мәскәү кенәзенең явызлыкларын күп ишеттем, үзем дә күрдем...» — ди. Мәскәү кенәзе турындагы хатирәләре дә шунда язылган. Ул анда Иванның бар явызлыкларын фаш итә. Безнең өчен аның Казанны алу турындагы хикәяләре игътибарга лаек. Ул анда күп очракта үзе күргәннәрен яза, шул чордагы Казан шәһәрән күзаллауга ачыклык кертә. Курбский тарафыннан казанлыларның Ватаннарын саклап батырларча сугышулары тәфсилле яктыртыла. Хикәясендә башкалардан ишеткәннәре дә бар. Бәлкем, башка чыганаclarны да куллангандыр. Мәсәлән, ул Кол Шәриф һәм аның шәкертләренең мәчет-мәдрәсәләр янында урысларга каршы каты сугышуын, барысының да бердәм шәһит китүен берничек тә күрә алмый. Бу вакытта ул Нурғали капкасы ягындагы тау астында була.

Өченче чыганаk — Казан ханлыгы тарихына багышланган «Казан елъязмачысы» китабы. Елъязма 1564 — 1565 елларда язылган. Аның авторы 1532 — 1551 елларда Казанда әсирлектә булып, Казан ханнарына хезмәт иткән. Шул чорда Казан тарихы белән танышкан. Елъязмачы, Казан тарихын бәян итүдән бигрәк, Явыз Иванның «кылган батырлыклары»н мактауга алына. «Бөек» жиңүләрнең тарихын кәгазь битләренә төшергәндә, үткәннәр белән горурланып, киләчәк буыннарның күңелен уйнатырлык төсләр кызганмый. Әсәрдә башыннан ахырынача шовинистик рух, Казан халкына нәфрәт белән карау бөркелеп тора. Елъязмачы вакыйгаларның барысын да үзе күргән кебек сүз йөртсә дә, язманың соңрак чорда кем тарафыннандыр үзгәртелүен күрү кыен түгел. Аны язганда бары бер генә таләп куела: «Урыс халкының бөек жиңүен мәңгеләштерү». Автор моны үзе дә яшерми. Бу жиңүгә багышлап Казанда «һәйкәл кую» да тарихи елъязмада беренче тапкыр чагылыш таба, берничә урында искәртелеп узыла. Казан ханлыгы тарихы жиңүчеләр күзлегеннән генә бәян ителсә дә, елъязма тарихи чыганаk булып кала бирә.

Шиһабетдин Мәрҗани үзенең «Мөстәфадел-әхбар...» дигән китабында (икенче томда) Казан каласындагы сигез манаралы мәчетне искә ала. Бүгенге көндә аны «Кол Шәриф мәчете» атамасында йөртәләр. Бу һәм башка мәгълүматларның нинди чыганаkларга таянып язылганы әлегә төгәл билгеле түгел. Без искәрткән урыс чыганаkларын-

нан башка татар телендәге язма риваятьләр кулланылуы да мөмкин.

Мәржанидән соңгы тарихчылар Кол Шәриф шәхесенә бәйле тарихны әлеге язма чыганаclarга таянып язалар. Төрле яңалыclar кертүләре, шул чорга анализ ясап, тарихны күзаллауларына бәйле. Кол Шәриф шәхесе дин башлыгы, Казан — Мәскәү арасындагы дипломатик очрашуларны алып баручы, илче, Казан шәһәрән саклауны оештыручы житәкчеләрнең берсе буларак та яктыртыла. Соңгы чорларда язылган әдәби әсәрләрдә дә Кол Шәрифнең еш искә алынуы игътибарга лаек. Бу эшчәнлек халкыбызның бай тарихын кайтару, милли бердәмлеккә туплап, аңа рухи азык бирүдә зур этәргеч булып тора.

КОЛ ШӘРИФ ШӘХЕСЕНӘ БӘЙЛЕ ТАРИХИ ҺӘМ ӘДӘБИ ЧЫГАНАКЛАР

ПСРЛ. — Т.13. Патриаршая или Никоновская летопись. — М., 1904. С. 468

...Казанцы почали посылати к Шигалею и к воеводам бити челом, чтобы государь пожаловал, гнев свой отдал им, а пленити их не велел, а дал бы им государство царя Шигалея, а Утемеш бы Гирея царя государь к себе взял и с матерью Сююнбика-царицею; а приеждял с тем ко царю и воеводам Кулшариф-молна да Тюменский князь Бибарс Ростов... срок им учинили не воевати дватцать день.

С. 469

Августа в 14 день приехал ко царю и боярам Кулшариф-молна и Маамет-сеит, Мансыр-сеитов сын, и все с ним шиихи и шихзады, имамы и молозаде и один и дербыши, да Кудайгул-улан, а с ним улоны все, да Муралей-князь, а с ним многие князи и мурзы; и бояре велели им честишёртную грамоту, на чём государь пожаловал и как им вперед быти. И они все стали о Горей стороне говорити, что того им учинити не можно, что земля разделить...

С. 201

...Царь благочистивый посылает грамоты к Кулшариф-молны и ко всей земли Казанской, чтобы государю били челом, а кто лихое дело почал и землю возмутил и на государя и бояр его лихое дело возвели, за тех бы не стояли, и государь их пожалует...

С. 202

...И тут приехал к государю служит Камай мурза, княж Усеинов сын, а с ним 7 казаков; а сказывал государю, что было их поехало человек с двести к государю служить, сведов Казанцы иных переимали. А про Казань государю сказывал в городе царь Едигер-Магмет советом злым с Казанце утвердилися, а государю бит челом не хо-

тят; единомышленников его Кул Шариф молна и кады да Зейнеш князь Нагайской, да изменники государевы Чапкун-князь — тот аталык у него — да Ислам-князь, Аликей Нарыков, Кебек князь Тюменский, Дербыш-князь: те всю землю на лихо новодят; и запасы в городе многие; «а совет их: послали на Арскую засеку твоих же государевых изменников Япанчу-князя да Чапкунова племянника Шунак мурзу да Арьского князя Явуша, а велел к засеке всех людей собрати, которые не в городе, и приходят на государевы люди и за засеку бы военных людей на Арское не пропустить».

С. 218

И приближа христиане к мечете к Кул Шарифу к Тезицкому врагу, и тут с Кул Шарифом-муллою многие неверные совокупишиися и зле бьющиеся,— убиша Кул Шарифа с его полком-Божьем милосердием одолеваху православие Кул Шарифа, с всеми его побиша.

Курбский А. М. История о великом князе Московском. — М., 2001.

С. 57

Когда же в город внезапно вошло свежее войско, облачённое в светлые доспехи, то царь казанский со всем своим воинством начал отступать назад, крепко держа оборону, но наши неотступно бились с ними и прогнали войско казанского царя аж до мечетей, что вблизи его двора стоят, и встретились там с их обызами, сеитами и молнами и с их великим епископом, а по их языку амиром по имени Кул Шариф-мулла, и сразились они с нашими так сильно, что все до единого погибли.

Казанская история / Пер. Т.Ф. Волковой. — М., 1985. — С. 301—539.

...О жестоком ответе казанцев царю и великому князю.

Глава 61

...Послов же самодержавца с позором прогнали они от города, облаяв их жестокими славами. И, вознесясь в гордости своей и высокомерии, рая и раздражая сердце его, говорили они так: «Узнай же, царь московский, что отвечают тебе царь и все казанцы: лучше умрём мы все до единого с женами нашими и с детьми за законы и веру, и обычая отцов своих здесь, в отечестве нашем, в

котором родились, и в городе нашем, в котором выросли и живём теперь, и в котором царствуют цари, которыми управляют уланы, и князья, и мурзы! Ты же и так богат и много имеешь городов и земель, а у нас один только стольной город Казань, и тот, придя к нам, хочешь ты у нас отобрать, почувствовав свою силу над нами.

Не мечтай же и не надейся, обманывая нас угрозами, что возьмёшь царство наше. Уже ведь познали мы лукавство ваше и не хотим ни за что по доброй воле сдать город наш, пока все не умрём. И не видеть бы нам и не слышать того, что русскими твоими людьми, погаными свиноядцами, населён и управляем стольной город наш Казань, и добрые наши законы вашими ногами попраны и осмеяны, и установлены в нём русские обычаи».

Собрание всех убитых в Казани казанцев и русских воинов, очищение города.

Глава 86

Когда же кончилась битва. И смолкли крики, и улеглось волнение, повелел царь великий князь искусным умельцам, объехав город, собрать в одно место и сосчитать, сколько убито казанцев и русских. И, быстро поездив, собрал всех и сосчитал рязанский воевода Назар Глебов, ибо был он умён и искусен в счёте... Сосчитал он и доложил: «Побито, — сказал он, — самодержец, более ста девяноста тысяч казанцев, детей и взрослых, старых и молодых, мужчин и женщин, и всё это, не считая пленных, тех же число еще больше». Царь же покачал головою и сказал: «Воистину эти люди, дерзкие и неразумные, стойкими были и мужественными и умерли свободными, не покорившись моей воле». Русских же воинов, убитых казанцами во время всех приступов и в стычках во время вылазок, насчитали пятнадцать тысяч триста пятьдесят пять человек.

И повелел царь великий князь пехотинцам вычистить город, и царский двор, и все улицы, и площади и вытащить вон из города трупы всех убитых казанцев, и побросать их далеко за городом, в пустынном месте, на съедание псам и зверям и на расклевание птицам небесным. Среди трупов нашли и убитого казанского сеита и того наглого варвара, что был лазутчиком и изменником, — князя Чапкуна...

Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар... — Казан, 1989. 199—200 б.

«Россия, 961 (1552) ел ахырында татарларны жиңеп, Казан шәһәрән һәм аның тирә-юнен яулап алганда, калыга әчәндә сигез манаралы бер жәмигъ (баш) мәчет, «тажик ермагы» дип йөртелгән урында тагын бер мәчет һәм мәдрәсә була. Галимнәрдән, хөрмәткә лаек габбасилардан һәм бөек сәетләрдән күпмедер шәхес булып, аларның башында нәкыйбел-әшрәф (бөекләрнең житәкчесе) дип танылган мелла Шәрифкол исемле бер зат тора. Ул ислам ханнары һәм шәһәр халкы алдында ихтирамга һәм зур хөрмәткә ия була.

«Россия кенәзләре, Казан ханнарына илчеләр аша хатлар күндөргәндә, мелла Шәрифколга да махсус хат һәм бүләкләр жиберә иделәр» дип сөйләләр. Ахырдә, россиялеләр Казанга һөжүм иткәндә, ул, үзенең иярченнәрен жыеп, мәдрәсәгә керә һәм, мәдрәсә түбәсенә чыгып, россиялеләр белән бик каты сугыша. Руслар аны мәдрәсә түбәсеннән чәнчеп төшерәләр һәм ул шулай итеп шәһит була...

Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. — М., 1991.

С. 134

После бегства крымского гарнизона, дни крымской династии на казанском престоле были уже сочтены. Власть перешла к сторонникам мира с Россией. В Казани образовалось временное правительство, во главе которого стали оглан Худай-Кул и князь Нур-Али Ширин (сын князя Булата). Новое правительство немедленно вступило в мирные переговоры, и в Свияжск была отправлена депутация — глава духовенства Кул Шариф и князь Бибарс Растов, приглашать Шах-Али на престол. Шах-Али заключил с казанцами перемирие на 20 дней и предложил отправить послов в Москву.

С. 137

Курултай 14 августа 1551 года. Проект присоединения Казанского ханства к России. 13 августа Шах-Али и русские воеводы высадились на устьи Казанки, в 7 верстах от Казани. Хан послал в город своих дворецкого и конюшего с имуществом приготовить дворец. 14 августа на устьи состоялось народное собрание-курултай, которое

должно было выразить волю всего государства по вопросу о горной стороне. В собрании принимали участие следующие группы казанского населения: 1) духовенства — Кул Шариф сын сеида Мансура, шейхи, шейх-заде, муллы, муллы-заде, хаджи и дервиши, 2) огланы во главе с Худай-Кулом, 3) князья и мурзы, с Нур-Али сыном Булата Ширин во главе.

С. 148

Правительство при хане Ядыгаре составилось из следующих лиц: Кул Шариф, кади, князь Чапкун Отучев, кн. Алике Нарыков, ногайский князь Зениет, сибирский князь Кебек и кн. Дервиш.

С. 153

Отчаянный бой произошёл у главной мечети Кул Шарифа, на Тезицком овраге Кул Шариф пал в бою.

С. 298

Своими архитектурными формами Василий Блаженный больше всего напоминает мечеть Кул Шарифа в Казани, с ее 8 минаретами, предание о которых записано Марджани. Восемь башен Василия Блаженного, увенчанное восточными куполами и размещённые вокруг центрального шатра, находят себе поразительное соответствие в этих 8 минаретах. Таким образом, предание, записанное Марджани, косвенным образом получает реальное подтверждение, и мы можем составить хотя бы приблизительное представление об этой сложной композиции с 8 минаретами. Отсутствие главного фасада, составляющее главную черту татарского зодчества, также имеется налицо в Василии Блаженном. Недаром строителем храма являлся тот архитектор, Постник Яковлев, которому было поручено сооружение каменной крепости покорённой Казани, и который мог таким образом на месте ознакомиться лично с памятниками казанской архитектуры. Если эти соображения найдут себе подтверждение, то сама идея постройки получит новый, более глубокий внутренний смысл.

Атласи Һ. Себер тарихы. Сөөнбикә. Казан ханлыгы: тарихи әсәрләр. — Казан, 1992.

156 б.

Казанга хан буларак Шәехгалине жибәрүен, Сөөнбикә илә Үтәмешгәрәйне Мәскәүгә алдыруын үтенделәр.

Бу хәбәрне Шәехгалигә китерүчеләр Казанның иң атаклы галимнәреннән булган Кол Шәриф мулла илә Бибарс Растов исемле кеше иде. Шәехгали, Казан илчеләре илә сөйләшкәннән соңра, аларга олуг кенәз Иванның үзе янына илчеләр жибәрергә, аңа багындыкларын белдерергә боерды. Эшнә эшләр өчен 20 көн миһләт куеп, шул арада Казан өстенә йөрми торырга сүз бирде (*Никоновская л., Т.5, с.167; Царственная кн., С.468*).

164 б.

Сөенбикәнең Зөядән китүеннән бер көн соң Шәехгали Казанга китте. Казан елгасының тамагында көймәдән төшеп, Бишбалта янында урын тотты. Августның 14 нче көнендә Казаннан Кол Шәриф мулла, Мөхәммәд сәет, Ходайкол углан, Мурали бәкләр Шәехгали янына килделәр. Болар Шәехгалине Казан ханлыгына билгеләр, урыслар илә ике арада булачак эшләрне сөйләшер өчен килгәннәр иде (*Никоновская л., т.5; Царственная кн., С.470*).

389 б.

Иван, Казан өстенә баскынлык иткәнчегә чаклы, анда кеше жибәреп, сүз алышуны тиешле тапты. Казанлыларга жибәреләчәк язуда, әгәр дә алар үз ирекләре белән килеп Иванга багынсалар, Иван аларның гөнаһларын багышлаячак икәнлегә язылган иде. Шәехгалинең Ядкәр белән якынлыгы булганга, Иван аңа, Ядкәрне үзенә баш бирергә димләп: «Син олуг кенәздән куркырга тиешле түгел; әгәр дә син Иван янына килеп, аңардан үзеңне багышлауны үтенсән, ул сине багышлаячак»,— дип, ханга хат язарга боерды. Иван, Кол Шәриф муллага, шулай ук Казан кешеләренә язучыларны, аларны кырытучыларның сүзләренә карамаска, үзенә килеп багынырга димләде (*Бархатная кн., Т.1, С. 243–251*).

419 б.

Ядкәр хан мәсҗедләр янына якынлашканда, Казанның голямасы, урысларга каршы чыгып, аларга һөҗүм итте. Боларның арасында шәһәрнең абызлары, сәетләре, муллалары булып, башлыклары Казанның иң атаклы галимнәреннән булган Кол Шәриф мулла иде. Казан голямасында дини һәм милли тойгылар яхшылап уялмаган, шуңа күрә алар Казан халкын кирәгенчә тәрбия итә алмаган иде исә дә, аларның бу эше үзләренең һәм борынгы бабаларының гөнаһларын багышлатыр өчен иң изге бер эш булды. Болар, урысларның көчле гаскәрләренә күкрәк

киереп, һичнәрсәдән курыкмаенча орышка кереште. Бер төркем Казан муллаларының һөжүме белән генә урысларны кире чигерү мөмкин түгел иде исә дә, бу эш тегеләрнең борынгы гөнаһларын ярлыкатыр өчен зур бер эш булды. Болар тоткын булып яшәүгә караганда Йорт өчен үлүне артык күргәннәр, шул уй белән орышка керешкәннәр иде. Аларның уйлары үзләренчә изге булган кеби, үлүләре дә изгеләрчә иде. Боларның барысы да урыслар кулыннан үтерелеп, берсе генә дә сау калмады (*Никоновская л., т.5, с.218; Царственная кн., с.513; Татищев В.Н., т.5, с.367; Сказание князя Курбского, с. 33*).

Казан ханлыгының соңгы көннәре

Зәки Вәлидинең «Төрөк вә татар тарихы»ннан // Мира́с. — 1992. — № 10.

23 б.

Көннәр бик яңгырлы һәм пычрак иде. Руслар коралларын көймәләреннән бик авырлык белән генә чыгардылар. Бу вакыт Казан эченнән Камай исемдә бер мирза, Иван янына килеп, Казан эчендәге барлык эшләр турында сөйләп бирде: «Без, 200 ләп кеше, Русиягә шул килеш кенә бирелүне теләдек, алар безнең һәммәбезне тотып алдылар. Мин ялгызым качып котылдым. Ядкәр хан, галимнәрнең башлыгы мулла Кол Шәриф, Иртыш мирза, Чапкын, Аталык, Ислам, Галекәй, Нарыйков, Кибек исемдәге мирзалар халыкны Русиягә каршы чакырлар. Казанда 30 меңлек Казанның үз гаскәре, 2700 Нугай гаскәре бар. Беркадәр гаскәр белән Япончы мирзаны, гаскәр жыю өчен, Арча тарафына жиберделәр. Казанда солых теләүче берәү дә юк...» — дип сөйләде.

26 б.

Руслар зур мәчет янына килеп життеләр Бу урындагы мәдрәсәдә бик күп шәкертләр бар иде. Галимнәр башлыгы — шәйхелислам мулла Кол Шәриф тә шунда иде. Барлык шәкерт һәм галимнәр бердәм русларга һөжүм иттеләр, бик күбесе һәлак булды. Мулла Кол Шәриф беркадәр шәкертләр белән мәдрәсә өстенә менде, шуннан торып руслар белән каты сугышты. Руслар, мәдрәсә түбәсеннән чәнчеп төшереп, барысын да үтерделәр.

**Татар әдәбияты тарихы. — Казан, 1984.
294 б.**

Казанның үзәндә генә Гарифбәк, Кол Шәриф, Мөхәм-мәд Шәриф, Касыйм шәех кебек әдипләр, шагыйрьләр, галимнәр яшәгән...

Профессор Г.Сәгъди татар културасы тарихында исемнәре билгеле булган Кол Шәриф белән Касыймны «Бакырган китабы»нда шигыйрьләре теркәлгән бер үк кешеләр итеп, татар шагыйрьләреннән саный.

Рус елъязмалары Кол Шәрифне Казан белән Мәскәү арасында барган катлаулы дипломатия эшләрендә катнашкан йогынтылы һәм дәрәжәле рухани житәкчеләрдән хисаплай. Мәсәлән, ул 1551 елның августында Казаннан Мәскәүгә барган илчелекнең житәкчесе булган һәм патшага үтенү ярлыгы тапшырган. Иван IV, Зоя каласына килгәч, конфликтны тыныч хәл итү турындагы тәкъдим грамотасын Казанга Кол Шәрифкә күндөргән (*ПСРЛ, т. 13. Патриаршая или Никоновская л., М., 1965, С. 201*).

**Алишев С. Казан ханлыгының тормышы һәм һәлакәте // Мирас. — 1993. — № 10.
58 б.**

...Урыс гаскәрләренең Кремльгә керү юлында — Тажик чокыры янында — Кол Шәриф мулла оештырган һәм коралландырган бер төркем руханилар, мулла-мөдәррисләр һәм шәкертләр киртә булып торган. Алар барысы да шунда соңгы тамчы каннарына сугышканнар. Воеводалар шуннан соң гына көнчыгыш яктан Кремльгә керә алганнар. Кол Шәриф алаеның бу каһарманлыгы Ядкәр ханга хан сарае урнашкан жирдә — кайсарда (цитадельдә) ныгып урнашырга мөмкинлек биргән. Бу соңгы урында Ядкәр хан житәкчелегендәгә 6 меңләп гаскәри — Казанның соңгы сакчылары булган.

**Рорлих А.-Г. Казан ханлыгы // Мирас. — 1992. — № 10.
48—49 б.**

Сәет өстенлек итүче дини власть, дини учреждениеләр житәкчелегендә торды. Ислам традициясе буенча, ул пәйгамбәр нәселеннән булырга тиеш иде. Сәеттән соң дәрәжә буенча шәехләр (өлкән ислам галимнәре), имам-

нар һәм муллалар бара. Тулаем алганда, дини оешма Казан жәмгыятендә жир биләүдә мөһим элемент иде. Шуңа күрә кайбер авыл исемнәре, әйтик, Сәетова, Кулсәетова, Ходяшево, Дербышка, аларның биләүчеләрнең рухани кешеләр булганлыгын искәртә.

1513 елда язылган Тәфсир кебек Коръангә комментарийлар Казанны Ислам гыйлеме үзәге итеп ачык рәвештә күз алдына китерәләр. Казан ныгытмасында гына биш таш мәчет һәм байтак мәдрәсәләр бар иде; Кол Шәриф һәм Нургали мәдрәсәләре күзнең явын алырлык иделәр. Сигез манара белән бизәкләнгән Кол Шәриф мәчете иң биеге иде һәм, мөгаен, ул баш мәчет булып хезмәт иткәндер.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. — М., 2002. С.255.

Из Казани шли вести, что ... в городе царь Едигер—Магметь сеитом злым с казанцы утвердились, а государю бить челом не хотят; а единомышлеников его Кул Шәриф молна и кады, да Зейнешь князь ногайской... всю землю на лихо наводятъ» (*Патриаршая или Никоновская летопись / Редактор С.Ф.Платонов. — СПб., 1904 // ПСРЛ. Т.13. Ч.2, с. 202*).

Латыйфи Ф. Хыянәт : Роман. — Казан, 1993. 169 б.

...Аллаһы Тәгалә куәт вә мәдәт бирсен!

...Кол Шәриф каурый каләмен көмеш кара савытына батырды да күзләрен бер ноктага текәп уйга калды, авыз эченнән генә дога укып битен сыпыргач, янәдән иртәдән бирле тынгы бирмәгән уйларын, чуалган зиһен жебен сүтәргә кереште.

Кол Шәрифне куандырганы шул: тәхетне ныгытуда аның өлеше аз булмады. Алтын-көмеш чыңыннан колаклары томаланган малтабарларның күңеленә барып житәрлек, зиһеннәрен уятырлык сүзләр табарга, күзләренә ачык дәлилләргә үтемле итеп күрсәтә белергә дә кирәк иде бит. Иншалла, ахыры хәерле булсын, Казан халкы аның сүзенә битараф түгел, әйткәне бер колактан кереп, икенчесеннән чыкмый, биләр-морзаларның аңында да, гади халык күңелендә дә урын таба.

Әле ир уртасы яшенә житмәсә дә, инде галимнәрдән дә

нәкыйбел-әшраф дип танылган галижәнап мелла Шәриф-кол сигез манаралы жәмигъ мәчетнең беренче хатыйбы, гыйлемле вә белекле, белкевар дигән югары исемгә лаек затлардан да беренчесе иде. Аксөяк угланнарға вә дәхи гади халыктан чыгып, тырышлыгы, зирәкlege белән башкалардан аерылып торучы, гыйлемлек эстәүче яшь егетләргә сабак укыту белән бергә, ул — мәмләкәтнең иң кадерле, иң асыл хәзинәсенә ия кеше. Чөй язуы белән чуарланган таш такталарны да, ерак Рум галимнәренең серләрен теркәгән, бозау тиресеннән тегелгән калын китапларны да, уйгур, чин һәм гарәп хәрәфләре белән сәйләндөй тезелгән йөзләргә битле елъязмаларны, күтәрә алмаслык алып китапларны да табарга була аның хәзинәсендә. Алар арасында да иң кадерлесе — борынгы бабаларыбызның шәжәрәсе — ерак-ерак гасырлар төпкеленнән килгән изге язмалар саклана монда.

Кол Шәрифнең инде күп еллар элек үзенә кагыйдә иткән бер гадәте бар: ил-көндә чуалышлар, хөкемдарлар арасында сәбәпсез ызгышлар кузгалса яисә күңелендә шом-шөбһә уянса, китапханәнең аскы катындагы хөжрәгә кереп билкәнә, калын китапларның дәверләр кичүдән тоныкланган көмеш каптырылмаларын ычкындыра да борчыган сорауларына, күңелен бимазалаган шикләргә җавап эзли.

— И борынгы төрки бабаларыбыз! Киңәш бирегез, ни кылыйм? Мәмләкәтнең авыр көннәрендә котылу юлын каян эзлими?..

— Әйтегезче, чин, рум, Мисыр һәм уйгурның белекле адәмнәре, сезнең тарихта моңа охшаш хәлләр булдымы? Булса, чыгу юлын ничек таптыгыз? Ахыры ни белән бетте? Киләчәк буыннарға кисәтү-киңәшләрегезне кайларда язып калдырдыгыз, нинди сүзләргә, тылсымга тиң гыйбарәләргә төреп яздыгыз?

Китап — ул хәтер. Теге яки бу халыкны юк итим дигән илбасар, залим хөкемдар иң элек аның китабын, язуын бетерер, яндырыр, көлгә әйләндерер. «Хәтерсез кеше — хайван мисалында, — дип өйрәтә аларны белкевар, — хайван ни эшләткәнгә дә риза, муенына бау тагып сатарга алып барганда да, бәйләп суярга салганда да, чәйнәренә — ризыгы, күшәренә чүбеге булса — аңа шул җиткән. Сөз — адәм затыннан. Хайван хәленә төшәсегез килмәсә, укыгыз, белем җыегыз. Белем алу — энә белән кое казудыр.

Аның башка юлы юк. Адәми зат дигән кешегә тырышып, күз нурыңны коеп кына ирешеп була».

Кол Шәриф йокламый, йоклый алмый. Дөньяны борчулы уйлар басты. Алар тынгылык бирми, көнен дә, төнен дә миен бораулуй, ике чигәсен авырттырып кыса, диван әһелләреннән, бөтен ханлыкның акыл ияләрен ала алмаган жавапны каян табарга кирәклеген эзләп бәргәләнергә мәжбүр итә. Бабаларыбызның сыеныр, туеныр урыны — газиз жиребезне, ил-көнебезне, Аллаһы Тәгалә рәхмәте илә Мәхәммәд галәйһиссәламгә сыгынган илдәшләребезне ни көтә?!

«Йа Алла! Сабырлык, түземлелек бир! Белгәнеңне, сизенгәнеңне теш арасына кысып чыдарлык көч бир! Кара төннәргә уралып галәм фасыллары үтәр дә китәр, якты көннәр туар. Этләргә каласы Казан алардан арыныр, бетмәс, чорлар, томаннан яктырып, ялтырап, яңадан күтәрелер, койрыклы йолдыз шикелле эзсез янып югалмас, галәм әйләнешенең яңа фасылында көлдән үсеп чыгар. Чөнки калыга астына эт салынса, мәчет астына тегермән ташы салынган. Этләр үләр дә бетәр, таш калыр. Амин!»

Хатыйп Миңнегулов,
филология фәннәре докторы

КАЗАН ХАНЛЫГЫ ЧОРЫ ЯЗМА МӘДӘНИЯТЕ

I

Бу исемне күргәч үк, кайберәүләр сүз бары тик Казан ханлыгы әдәбияты хакында гына барачак дип уйларлар. Әмма алдан ук шунысын искәртик: татарлар Казан мәмләкәтендә генә яшәмәгәннәр; алар Алтын Урда таркалу нәтижәсендә XV гасыр урталарында барлыкка килгән Кырым, Әстерхан, Касыйм, Олы Урда, Себер кебек ханлыklarның һәм Нугай Урдасының да төп халкын тәшкил иткәннәр. Бу мәмләкәтләрдә татар теленең рәсми дәүләт теле, төп аралашу теле булуы, әдәби һәм гыйльми ядкарьләренең XIV йөздә төмам формалашып житкән иске татар телендә, ягъни «Алтын Урда төркисе»ндә язылуы — бөхәссез хакыйкать.

Бүгенге гавам күзаллавында бер төгәлсезлек яшәп килә: ул да булса хәзерге Татарстан белән элеккеге Казан ханлыгы жир-мәйданнарын тәңгәл итеп карау. Дөрөс, алар төп өлешләрендә туры киләләр. Әмма Казан мәмләкәтенең мәйданы бүгенге Татарстанга караганда шактый зур булган. Аның составына хәзерге Сембер, Пенза, Тамбов өлкәләре, Чувашстан, Мари, Удмурт, Мордва республикаларының жирләре, Нижгар, Саратов, Самара, Вятка, Пермь өлкәләренең бер өлеше кергән¹. М.Худяков фикеренчә, Иделнең Сура һәм Ветлуга елгалары койган урыннан алып «Сары-Тин»га (Сарычинга — Волгоградка) кадәрге жирләр Казан ханлыгы карамагында булган². Күрәсез, хәзерге татарлар яши торган күп кенә төбәкләр

Алтын Урда дәверендә генә түгел, Казан ханлыгы чорында да бер үк дәүләт составына кергәннәр икән.

Гадәттә, татарлар Мәскәү мәмләкәтенә кертелгәннән соңгы татар әдәбиятын XVI гасырның урталарыннан, ягъни Казан ханлыгы бетерелгән дәвердән башлыйлар. Гомумән, дәрәс булган мондый караш янә берәз өстәмә ачыклык кертүне сорый. Мәгълүм булганча, Казан һәм Әстерхан ханлыклары 1552 — 1556 елларда тәмам юк ителә. Көнбатыш Себердәге татар мәмләкәте мондый язмышка 1585 елда дучар була. Кырым татарлары исә үз дәүләтчелегеннән 1783 елда гына мәхрүм ителәләр. Курчак хөкүмәт рәвешендә булса да, Касыйм ханлыгы да 1682 елга кадәр яши әле. Шактый халкын безнең әби-бабаларыбыз тәшкил иткән Нугай Урдасының да, Казан дәүләте бетерелгәннән соң, гасырдан артык яшәве мәгълүм.

XV йөзнең урталарында дөньяга аваз биргән татар ханлыклары үзләренң туулары белән барысы да Алтын Урдага бурычлы. Жүчи Олысы — аларның төп йорты, ата-анасы һәм әби-бабасы. Башка чыгу, балаларның мөстәкыйль тормыш коруы табигый хәл. Әмма, кызганыч ки, бу гадәти процесс Алтын Урдада кискен каршылыклар, кан коюлы көрәш рәвешендә бара. Нәкъ шушы елларда иҗат ителгән мәшһүр «Идегәй» дастаны бик гыйбрәтле юллар белән төгәлләнә:

Идел-йортны дау алды,
Яу өстенә яу килде.
Идегәй әйткән көн килде,
Чыңгызның куйган хан тагы (тавы. — Х. М.)
Кан тагы булып әверелде;
Хан сарае камалды.
Кырым, Казан, Аждаркан (Әстерхан. — Х. М.)
Башлы-башлы ил булды, —
Алтын Урда таралды³.

«Идегәй» — гадәти дастан гына түгел, ә Алтын Урданың җимерелү сәбәпләрен, фәжигале елъязмасын гәүдәләндергән бөек мәрсия, моң-зар тулы сыктау да ул. Чит патшалар көче белән үз иленә каршы көрәшкән кеше рәхәт күрми: ул үзенә дә, халкына да күп зыян китерә. Идегәй дә нәкъ әнә шундый язмышка дучар була.

Дастанда Туктамышны хурлау, төп каһарманны мактау өстенлек итә. Әмма бу жанр тәләбе белән генә шулай

эшлэнгән. Чынлыкта исә хәл катлаулырак. Алтын Урданың законлы ханы Туктамыш белән көрәшкә Идегәйне нинди эчке көч хәрәкәтләндерә соң? Ил язмышы, халык язмышымы? Юк, иң беренче чиратта шәхси үч алу, шәхси мәнфәгать! Күңелендәге шушы иблиси коткы аны ижтимагый яктан әхлаксыз юлга этәрә: Аксак Тимер гаскәре белән ул Идел-йортка, Туктамышка каршы көрәш сылтавы белән, исәпсез-хисапсыз бәла-казалар китерә. Бу хакта әсәрдә Бодайби авызыннан Идегәйнең үзенә дә «бу жиһанның фетнәсе Аксак Тимер дошманны Сарайга алып китердең илне, шәһре Болгарны, көлгә-ташка болгаттың» дигән шелтәле сүزلәр әйттерелә.

Туктамыш юк ителгәч, Идегәй Идел-йортның бөтенлеген, куәтен торгызырга омтыла. Әмма аның, гәрчә ул көчле, батыр булса да, бу изге максатка ирешә алмаячагы көн кебек ачык. Ни өчен? Чөнки дастанның төп каһарманы — илдә таркалу процессына үзе үк нигез салучы. Өендә улы Норадын белән уртак тел таба алмаган хөкемдарның Идел-йортта иминлек урнаштыруына да ышаныч аз. Шунысы гыйбрәтле: Алтын Урда ханына каршы көрәшкән Идегәй ахырдә үзе дә Туктамыш хәлендә кала. Шулай итеп, әхлакый эш-гамәлләргә мөнәсәбәттә шәхси язмышлар да кабатлана.

Алтын Урданың таркалуында һәм татар мәмләкәтләре корылуда, гомумән, аерым шәхесләреннән, бигрәк тә Чыңгыз нәселеннән булган хөкемдарларның роле гаять зур була. Мәсәлән, туганы Кече Мөхәммәд тарафыннан 1438 елда Сарай тәхетеннән куылган Олуг Мөхәммәд 1440 еллар башында Казан ханлыгына нигез сала⁴, Касыйм дөүләтеннән оешуы да (якынча 1452 елда) аның улы Касыйм эшчәнлегә белән бәйле.

Тарих китапларында татар ханлыклары арасындагы үзара каршылыklar, сугышлар хакында күп языла. Чыннан да, бу хәл булган. Бердәмлек житмәү, ызгыш-талаш, кыен вакытларда бер-берсенә тиешле ярдәм итмәү аларның берәм-берәм юкка чыгуына да китерә. Мәсәлән, XVI гасырның урталары — татар мәмләкәтләреннән иң киеренке, авыр еллары. Шушы вакытта, ягъни 1549 елда, Кырым ханы, килеп, Әстерхан патшасы Ямгырчыны үтерә⁵. Татар хөкемдарлары арасында каршылыklar тудыруга, аларны бер-берсенә каршы котыртуга, сатып алу, бүләкләр бирү, ялганлау, куркыту һәм башка шун-

дый чаралар ярдәмендә Мәскәү хакимияте дә үзеннән зур өлеш кертә. Урыс патшалары ярдәме белән Касыймда һәм Казанда берничә мәртәбә хан булып торган Шаһғали мисалы үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли.

Әлбәттә, татар ханлыklары арасында гел каршылыклар гына булып тормаган. Алар үзара сәүдә итешеп, рухи байлыкларын уртаклашып, бер-берсенә кызлар бирешеп, кода-кодагый булып, ханнар алмашып та яшәгәннәр. Бу чорда бер төбәктәге татарларның икенче жирләргә күпләп күченеп утырулары да тарихтан мәгълүм. XV йөздә, мәсәлән, Дон һәм Идел тамакларыннан, Азак шәһәрәннән Урта Иделгә шактый гына татарлар килеп урнаша. Шушы ук гасырда Литвада һәм Польшада татарлар саны 100 меңнән артып китә.

Ислам диненең, язма һәм сөйләмә телнең, мәдәниятең уртаклыгы, этник якынлык яисә тәңгәллек, Алтын Урда тарихының нигез булып торуы — Казан, Әстерхан, Кырым, Касыйм, Себер, Олы Урда ханлыklарындагы һәм Нугай Урдасындагы татарларны үзара якынайтучы, берләштерүче төп факторлар.

Татар мәмләкәтләре, гәрчә Алтын Урда чорындагы кебек булмаса да, күп кенә илләр һәм халыклар белән төрле багланышларда торалар. Мәсәлән, Әстерхан, Казан, Кафа, Сарайчык Евразиянең зур сәүдә үзәкләре булган. 1435 — 1439 елларда Кырымда яшәп алган бер испанияле Кафа, Солхат базарларының гаять зурлыгы, аларда Кытай, Һиндстан, Гыйрак һәм кайбер башка илләрнең товарлары сатылуы хакында сокланып яза, хәтта Солхатта Мисыр солтанының махсус вәкиллеге булуын да искәртә⁶.

Күп кенә урыс тарихчылары Мәскәү белән татар мәмләкәтләре мөнәсәбәтләрен гел каралтып, тоташ сугышлар рәвешендә генә күрсәтергә ярatalар. (Шунысы гажәп: сугыш чыгуда татарлар гына гаепле итеп күрсәтелә. Әйтерсең урыс патшалары, кенәзләре — сөттән ак, судан пакь затлар.) Әмма татарлар белән урыслар арасында тыгыз аралашу, давамлы сәүдә мөнәсәбәтләре дә яшәп килгән. Бу хакта күп кенә тарихи факт-мәгълүматлар бар.

Татар ханлыklарында мәгариф вә мәдәният тә билгеле бер үсеш ала. Халыкның күпчелеге ислам динен тотта. Шуңа мөнәсәбәттә күп кенә шәһәр-авылларда мәчетләрнең булуы мәгълүм. Алар янында исә мәктәп-мәдрәсәләр эшлә-

гән. Касыйм шәһәрәндә, мәсәлән, XV йөзнең урталарында ук инде зур мәчет төзелә. Галимнәр Казан кремле (кальгасы) эчәндә сигез манаралы Жәмигъ мәчет, аның янында зур китапханә булуын искәртәләр.

Сәхибгәрәй ханның Казан хөкемдары булган чакта ук белем-мәгърифәтне яратуы билгеле. Кырым тәхетенә утыргач, ул мәдәни эшчәнлеген тагын да көчәйтә. Бу хакта Ш. Мәржани болай дип яза: «Бу кеше (ягъни Сәхибгәрәй. — Х. М.) Бакчасарайда хан сарае янындагы Жәмигъ шәрифне (олуг мәчетне. — Х. М.) бина кылудан тыш, 170 урында зур һәм кечкенә мәчетләр, мәдрәсәләр бина кылдырып, дөньяда исемән яхшылык белән калдырган»⁷. Әстерхан каласы да үзенең уку йортлары белән дан тоткан, аларда төрле төрки төбәкләрдән килгән шәкертләренең укуы мәгълүм. Мөдәррисләр арасында, татар укытучылары белән беррәттән, Мисыр, Һиндстан, Урта Азия, Иран, Госманлы укымышлылары да була.

Алтын Урдадагы кебек татар мәмләкәтләрендә дә гарәп-фарсы телләрен, Шәрык әдипләренең китапларын өйрәнү киң тарала. Мәктәп-мәдрәсәләрдә, дин сабакларынан тыш, математика, медицина, логика, тарих кебек дөньяви фәннәр дә укытылган.

II

Без моңа кадәр Казан ханлыгы чоры мәдәниятен күз алдына китерү һәм билгеле бер дәрәжәдә аңлау өчен зарури булган тарихи алшартлар һәм аерым факторлар хакында сүз алып бардык. Татар ханлыкларындагы мәдәниятне билгеләүче иң төп фактор, әлбәттә, Алтын Урда. Ул — Казан мәмләкәте чоры татар тормышының рухи културасының нигезе.

Борынгы һәм Урта гасыр, гомумән, элеккеге чор рухи мирасы хакында сүз барганда, «кызганыч ки» яисә «кызганычка каршы» тәгъбирләрен еш кулланырга туры килә. Бу аеруча татар мәмләкәтләре чоры мәдәниятенә хас. Чөнки бу дәвер рухи истәлекләренең күбесе юкка чыккан. Бу хәлгә, әлбәттә, татар үзе дә гаепледер. Әмма өлешчә генә. Чөнки биредә төп сәбәп объектив шартларда. Илбасарлар татарны һәм физик, һәм рухи яктан юкка чыгаруны максат итеп куялар һәм гасырлар буена барган рәхимсез көрәштә шактый гына уңышлар

га да ирешәләр. Шуның нәтижәсендә заманында дөньяны шаулатып яшәгән татар халкының саны хәзер дистә миллионга да житми, алары да бөтен дөньяга сибелгән, яртылашы телен, гореф-гадәтен жуйган яисә югалту, этник бөтенлек буларак төмәм юкка чыгу алдында тора. Хәзерге Татарстан ул элеккеге татар жирләренең бик кечкенә, бармак башы кадәрге өлеше генә. Әмма анда да әле татар һаман үзе хужа түгел, аның теле дә хәтта Казанда да юнъләп яңгырамый... Кыскасы, татар язма истәлекләренең зур өлеше ханлыklar бетерелү чорында һәм аннан соңгы авыр, караңгы елларда яндырыла, юкка чыга⁸. Кайберләре качып, күчеп киткән кешеләр аркылы чит мәмләктәләргә, аеруча Төркиягә, Мисырга, Урта Азиягә, Иранга, Һиндстанга һәм өлешчә Көнбатыш Европа илләренә барып элөгә. Андый ядкярләргә ачыклау, өйрәнү һәм халыкка кире кайтару хәзерге фән алдындагы мөһим бурычларның берсе булып тора.

Шунысын да искәртик: моңа кадәр без, XV — XVI йөзләрдәге татар тарихын, мәданиятен өйрәнгәндә, нигездә, Казан ханлыгы белән чикләндек. Татарлар яшәгән башка төбәкләргә, мәмләктәләргә юнъләп игътибар да ителмәде. Әйткәнәбезчә, алар бер-берсе белән тыгыз аралашып яшәгәннәр. Мәсәлән, Кырым ханлыгына мөнәсәбәтле чыганаclarда Идел — Урал буе татарларына кагылышлы факт-мәгълүматлар да күп очрый. Шуңа күрә Алтын Урданың һәм аның жирлегендә барлыкка килгән татар мәмләктәләренең тарихын, мәданиятен үзара тыгыз багланышта, бер система рәвешендә карау да күн тәртибендәге житди мәсьәләләрдән хисаплана. Әмма, кызганыч ки, безнең кул астында хәзерге Әстерхан, Олы Урда, Кырым, Себер, Нугай ханлыklarының тарихына, мәданиятләренә мөнәсәбәтле материаллар бик аз. Булганнарының да шактый өлеше урыс елъязмаларының һәм тарихчыларының тупламында һәм бәяләвендә килеп житкән. Башка халыklarны кыруны, дәүләтчелеген бетереп, коллыкка төшерүне урысның «бөөк рух ирке» («великий дух свободы»), бары «халык колонизациясе» («народная колонизация», «бескровное завоевание», «итогом подвигов колонизации») дип атаган һәм юлбасар Ермакка каршы үз бәйсезлеген яклап көрәшкән Себер ханын «килмешәк һәм басып алучы» («пришелец и завоеватель») дип бәяләгән Р. Г. Скрынников⁹ һәм йөзәрләгән башка бөөк мәмләктә-

чел китап авторларыннан татар тарихы хакында чын һәм гадел мәгълүматлар көтү¹⁰, әлбәттә, файдасыз эш. Шуңа күрә без, гәрчә бик теләмәсәк тә, XV—XVI йөзләр татар мәдәниятен хәзергә Урта Идел Казан ханлыгы белән генә чикләп карарга мәжбүр булабыз. Анда да әле бушлыклар, томанлы урыннар шактый күп. Дөрөс, соңгы елларда И. В. Нәүрузханның «Сөембикә» романында, Р. Батулланың «Сөембикә кыйссасы»нда, Ф. Латыйфиниң «Хыянәт» повестенда, М. Хәбибуллинның «Сөембикә хан-бикә һәм Иван Грозный» әсәрендә XVI гасырның беренче яртысындагы татар хәятын, аеруча Казан тормышын гәүдәләндерүдә уңышлы гына адымнар ясалды. Аларның авторлары күп кенә тарихи фактларны һәм мәгълүматларны теге яки бу дәрәжәдә файдаланганнар. Әмма бу төр китапларның фәнни хезмәт түгел, ә әдәби әсәр булуын, аларда авторларның хыял-фантазиясе гаять зур роль уйнавын һич тә онытырга ярамый. Галим-тикшеренүче өчен исә иң мөһиме — чыганақ, бар булган факт-мәгълүмат. Ул шуларга таянып кына фикерли һәм кирәк чакта гөман (фараз) кыла ала.

III

Халык телендә бик борыңгы, кадимки күренешләргә карата «хан заманыннан калган» дип әйтү еш ишетелә. Ныклабрак уйлап караганда, безгә ул чордан килеп житкән мирасның иң зурысы, иң кадерлесе — ул безнең газиз татар телебез. Аның төп лексик фонды, грамматикасы, фонетикасы шул «хан заманнарында» ук төмам оешып, камилләшеп житкән. Моңы шул чордан сакланып калган язма истәлекләрнең тел-стиле дә ачык күрсәтеп тора.

Тел ул — халыкның шифрга салынган хәтере. Әгәр дә ачкычын табып, аны укый белсәң, тарихи тормышның, рухи дөньяның күп якларын ачыкларга була¹¹. Мөхәм-мәдъяр поэмасындагы Заһид хикәятендә бер хөкемдар «йөзигә кара сөртеп үлтерең» дигән әмер бирә. Баксаң, М. Гафури повестенда сурәтләнгән биткә кара сөртү жәзасы халыкта күптәннән кулланыла икән. «Төхфәи мәр-дан» әсәрендә «Аның имен (дәвасын. — Х. М.) һич утачы белмәгәй» дигән юл бар. «Утачы» атамасының тамырын «ут» (үлән) сүзгә тәшкил итә (хәзерге телебездәге «утла-вык», «утлау», «утау» кебек сүзләр нәкъ шуның белән

бәйле). «Утачы» исә «үлән белән дөвалаучы», «табиб» мәгънәсен белдерә. Элеккеге язма истәлекләрдә, аеруча эпитафик ядкярләрдә «дарелбәка» (мәңгелек йорт, ягъни теге дөнъя), «дарелфәна» (вакытлы йорт, ягъни бу дөнъя), «рихләт кылды» (күчеп китте, үлде), «жаны кош булып очты» гыйбарәләре күзгә еш ташлана. Бу төр тәгъбирләр исә шул дәвер кешеләренең мифологик ышанулары, дөнъя, яшәеш хакындагы күзаллаулары белән тыгыз бәйләнешле. Телдә генә түгел, татар халык авыз ижатының бүгенге мирасында да Казан ханлыгы чоры белән багланышлы истәлекләр шактый. Аларның бер өлеше теге яки бу дәрәжәдә үзгәргән, икенчеләре чагыштырмача бөтен, мөстәкыйль хәлэндә сакланып калган¹². Алар арасында Иске һәм Яңа Казанның салынуы, Кабан күле, Елан тавы, Сөембикә, Жик Мәргән хакында риваятьләр, әкиятләр бар. XV — XVI йөзләргә мөнәсәбәтле фольклор истәлекләренең иң күренеклесе, — әлбәттә, «Идегәй» дастаны. Ул, бер яктан, Алтын Урда жирлегенә, икенче яктан, фольклор һәм язма әдәби казанышларга нигезләнеп туган сирәк очрый торган (уникаль) күренеш. Анда халыкның күпгасырлык шигъри фикерләве, кеше, яшәеш хакындагы уйланулары, хикмәтле сүз әйтү осталыгы фокустагы кебек бергә тупланып бирелгән. Бу дастан үзе генә дә — элеккеге сүз сәнгатебезнең нинди югары дәрәжәдә торуын күрсәтүче бер дәлил.

Казан ханлыгы чорында язылган, укылган, шул дәвердән безгә килеп житкән язма истәлекләр үзләренең табигатьләре белән гаять төрле. Алар арасында без төркичә, гарәпчә, фарсыча текстларны да, әдәби әсәрләрне дә, гыйльми, дини китапларны да, каберташ язмаларын һәм ярлыкларны да, тәржемә һәм оригиналь ядкярләрне дә очратабыз. Хәзер шуларның кайберләренә кыскача гына тукталып үтик. Элеккеге төрки-татар язма истәлекләренең күпчелеге («Кыйссаи Йосыф», «Кыйссасел-әнбия», «Нәһжәл-фәрадис», «Жөмжөмә солтан», «Кисекбаш» һ. б.) Казан ханлыгы чорында да укылуларын дәвам итәләр. Мәсәлән, 1521—1524 елларда — Казан, 1532—1550 елларда Кырым тәхетендә утырган Сәхибгәрәй ханның шәхси китапханәсендә Хисам Кятиб поэмасының да булуы мәгълүм. Төрөк галиме Ф. Күпрелзадә фикеренчә, «Жөмжөмә солтан» Сәхибгәрәй хан әмере белән 1549 елда госманлы теленә дә тәржемә кылына.

Йосыф Баласагунлы (XI йөз), Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакыргани (XII гасыр), Йуныс Эмре (1250—1320), Гашыйк Паша (1271—1332), Лотфый (1366—1465) һәм кайбер башка төрки әдипләренең әсәрләре дә татар мәмләкәтләрендә таралыш таба. Лотфый, мәсәлән, үзе дә Сарай, Казан калаларында була. Татар укучылары тарафыннан аның аеруча «Гөл вә Нәүрүз» дастаны (1411) яратып укыла. Төрки әдипләренең олуг остазы Нәвои да (1441—1501) — үз чорында ук татар укымышлыларына якын исем. Шагыйрь әсәрләренең XVI йөздә төзелгән бер кулъязмасы Казанга мөнәсәбәтле. Госманлы әдипе Язычуглының (1451 елда үлә) «Мөхәммәдия»се — Октябрь инкыйлабына кадәрге татар укучыларының иң яраткан китапларыннан берсе. Бу поэма да XV — XVI йөzlәрдә үк Идел—Урал буйларына кeргән булырга мөмкин.

Алтын Урда кебек үк татар мәмләкәтләре дә — зур мәселман дөнъясының мөһим төбәкләре. Шуңа күрә гарәп һәм фарсы телләрендәге мәдәни һәм гыйльми ядкярләренң оригиналда, төрле тәржемәләрдә һәм шәрехләрдә татар укучыларына ирешүе табигый хәл. Коръәннең һәр мәселманга, шул исәптән татарларга да мәгълүм булуы — бөхәссез хакыйкатъ. Аның 1507 елда Казанда төзелгән тәфсире хәзер дә Татарстан дәүләт музеенда саклана. Шәрыкның Ибне Сина, Фирдәүси, Газали, Низами, Гаттар, Сәгъди, Жәләледдин Румый кебек мәшһүр классиклары да — татар мәмләкәтләрендә билгеле затлар. «Кәлилә вә Димнә», «Тутыйнамә», «1001 кичә» жыентыклары оригиналда яисә тәржемәләрдә безнең әби-бабаларыбыз тарафыннан яратып укыла һәм тыңлана, алардагы аерым сюжетлар һәм мотивлар татар авторларының әсәрләрендә дә файдаланыла.

Гарәп-фарсы галиме Зәкәрия Казвининың (1203 — 1283) «Җаҗаибел мәхлукат вә гараибел мәүжүдат» («Искитмәле жан ияләре һәм яшәешнең можжизалары») исемле атаклы китабы бар. Анда мавыктыргыч һәм үтемле формада табигать, галәм, дөнъя турында күптөрле мәгълүматлар бирелә. Гарәп телендәге бу хезмәт Казан мәмләкәтендә укылган икән. Академик И.Крачковский язуынча, 1549 елда Казан ханлыгыннан Кырымга илчелек жибәрелә. Андагы кешеләр юлда мәскәүлеләр тарафыннан әсир ителә. Шушы вакытта Казан илчелегеннән алынган Казвини китабы Мәскәү патшасының казнасына тапшырыла¹³. Шу-

нысы мөһим: «Гаҗаибел мәхлука...» татарларда XVI йөздән соң да укыла. XIX гасырда аның Казанда нәшер ителүе дә мәгълүм.

XV — XVI йөzlәргә мөнәсәбәтле язма истәлекләрнең бер өлешен ярлыклар тәшкил итә. М.Госманов тикшеренүләре күрсәтүенчә, аларның саны 60 ка якына¹⁴. Табылган ярлыкларның икесе Казан (Ибраһим, Сәхибгәрәй), 56 сы Кырым (Хажигәрәй, Миңлегәрәй, Мөхәмәдгәрәй, Сәгадәтгәрәй, Сәхибгәрәй, Дәүләтгәрәй һ. б.) ханнарына карый. Татар телендә язылган бу ядкярләрнең күпчелеге оригиналда, ә бер өлеше төрле күчермәләрдә һәм тәржемәләрдә килеп житкән.

Хан ярлыклары — татар тарихын, мәмләкәтләрән өйрәнүдә, аларның үзара һәм башка илләр, халыклар белән элемтәләрен ачыклауда гаять мөһим чыганак. Мәсәлән, Сәхибгәрәй хан ярлыгында (1523)¹⁵ без Казан дәүләтендәге социаль һәм юридик атамалар, кеше исемнәре белән очрашабыз, аның ярдәмендә хакимият һәм рәгыять (халык) мөнәсәбәтләре хакында билгеле бер күзаллау тудырабыз. Кызганыч ки, әле бу ядкярләр, тарихчылар һәм аеруча телчеләр тарафыннан тиешенчә өйрәнелеп, гыйльми әйләнешкә кертелмәгәннәр.

1928—1939 елларда нәшер итеп киленгән «Яңа милли юл» журналының 1937 елгы 3 (108) нче санында «Олуг Мөхәммәднән солтан Морадка язган мәктүбе» дигән кызыклы гына бер мәкалә бар (15—17 б.). Анда Истанбул университеты доценты, милләттәшебез Акъдәс Нигъмәт Куратның¹⁷ Төркия архивыннан «Олуг Мөхәммәд ханның Госманлы падишаһларыннан Икенче Морадка язган бер ярлыгын табып чыгаруы» һәм бу хакта галимнәр алдында доклад ясауы хакында хәбәр ителә. Бу мәктүб 931/1427 елда язылган. «Ярлыкның биш йиренә Олуг Мөхәммәднән исемен эченә алган мөһер басылган». Бу язмада Алтын Урда ханы «атасы Туктамыш хан (кайбер язма чыганаклар аны Олуг Мөхәммәднән бабасы дип күрсәтә. — Х. М.) заманында да Госманлы дәүләте берләилчә, сәлам вә бүләкләр алышу кеби мөнәсәбәттә булган булуын», шуны дәвам иттерергә теләге барлыгын баян итә. Күрәсез, бу документ XV йөз татар тарихы белән турыдан-туры бәйлә һәм аны безнең матбугатта бастырып чыгару мөһим эш булып иде.

Шунысы әһәмиятле: Алтын Урда, Кырым һәм Казан ханнарының ярлыклары тел ягыннан бердәй яисә үзара бик якын. Бу үзе үк XV—XVI йөзләрдәге татар мәмләкәтләренең этник һәм мәдәни якынлыгын, аларда бер үк язма тел — Алтын Урда чорындагы төрки-татар теленең дәвам ителешен күрсәтә.

Вафат булган кешеләрнең кабере өстенә язулы ташлар кую татар мәмләкәтләре дәверендә дә дәвам итә. Бизәкләре, язу рәвешләре һәм эчтәлекләре белән алар сәнгати һәм тарихи яктан игътибарга лаек. Сакланып калган кайбер каберташ язмаларында шигъри юллар да бар. Шуларның берсендә (1552 елда куелган бу таш Вятка төбәгенең Нократ авылында сакланган) антитеза ярдәмендә яшәешнең куаныч икәнлеген, үлемнең «өметләргә өзеп китүче» аянычлы, рәхимсез хәл булуы рәсемләнә:

Үлем куанычысы йитте,
Безем куанычымыз китте;
Мәгәр шоңкар булып очты,—
Табылмас эстәгән (теләгән. — Х. М.) берлә...¹⁸

Биредә үлем жанның кош (бу очракта шоңкар — лагачын, ау кошы) булып очып китүе рәвешендә күзаллана. Мифологик ышануларга бәйләнешле бу сурәт борынгы төрки язма истәлекләреннән алып Кол Гали, Котб, Сәйф Сараи, Мөхәммәдъяр һәм кайбер башка авторлар аша Тукайга килеп җитә.

IV

XVI йөз шагыйре Мөхәммәдъяр, Казан каласын күздә тотып, болай яза:

Бер гаҗип бу кем шәһрәнең эче тулуг:
Шагыйрь улмышлар барча — кечек һәм олуг.

Әмма, кызганыч ки, Казан дәүләтенең һәм башка татар мәмләкәтләренең бик аз санлы әдипләре генә безгә мәгълүм. Аларның да иҗат мираслары, нигездә, өзек-көтек кенә сакланган.

Иң әүвәл эчтәе пошырган бер мәсьәләгә тукталып китик. Ул да булса — безнең гадәттән тыш «бәйнәлмиләлче» булуыбыз. Профессор И. Таһиров үзенең бер гаять кы-

зыклы мәкаләсендә болай дигән иде: «Татарның тарихы, аны өйрәнү чыганаclarы халыкның үзе кебек үк бөтен дөньяга чөчөлгән, сибелгән. Шунлыктан аның яхшы күренгән, үзләренә хуш килгән урыннарын башка халыclar, үзләштереп, үз мираслары иткәннәр. Мәсәлән, Идел буенда туыш үскән, соңрак Мисырда солтан булган Бәйбарс бүген казах итеп күрсәтелә. Бу жәһәттән милләттәшебез Булат Мансуров та моңа өлеш кертте. Ул, «Казахфильм»да Бәйбарска багышланган фильм эшләп, шушы тарихи шөхесне дөньяга казах итеп танытты» (*Алтын Урда: миф һәм чынбарлык // Шәһри Казан. — 1993. — 15 май*). Безнең күренекле бер әдибебез дә моннан дистә еллар элек, башкортлар алдында артык юмартланып, М. Гафуриның кайсы милләт язучысы булуы мөһим түгел, дип язып чыккан иде. Шушындый артык гадилегез, киң күңеллелегез, чын «интернационалист» булуыбыз аркасында инде без күпме талантларыбыздан, рухи байлыктан колак кактык?! Моңы Ходай Тәгалә бер үзе генә беләдер.

Үзебезне болгар белән чикләргә тырышу, татар тарихын хәзерге Татарстан жире белән генә тәңгәл кую, Алтын Урдага һәм башка татар мәмләкәтләренә тискәре торубыз аркасында халкыбызның Урта гасырлардагы күпме рухи хәзинәсе укучылар игътибарыннан читтә кала килде! Бу кимчелекне бетерүдә «Татар поэзиясе антологиясе»н төзүчеләр житди генә адымнар ясаганнар. Мәсәлән, аңа XV—XVI йөзләргә мөнәсәбәтле Хәсән Кайгы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз кебек авторларны кертәп бик дөрес эшләнгән. Моңа кадәр фәндә бу шагыйрьләр, нигездә, казах әдәбияты вәкилләре рәвешендә генә каралып килде¹⁹. Ә бит алар, чынлыкта, татар жирлегә, татар кавеме, татар мәмләкәтләре белән бәйләнешле. Казтуган — чыгышы белән Әстерхан татары. Аның XV йөздә Идел тамагындагы хәзерге Кызылъяр төбәгендә аксөяк гаиләсендә туыш үсүе мәгълүм. Ул батырлыгы, чичәнлегә белән дан тотта. Казтуган Сөенеч угылын еш кына «Казтуган батыр», «Казтуган жырау» дип тә йөртәләр.

XV йөздә яшәгән Хәсән Кайгының (Хәсән Сабит угылының) да тумышы Идел-йорт белән бәйләнешле. Ул Олут Мөхәммәд даирәсендә әүвәл Сарайда, аннан Казан ханлыгында яши. Хөрмәтле, дәрәжәле кешеләрнең берсе була. Гомеренең ахырында Нугай Урдасына күчеп китә. Дусмәм-

бәт XV гасырның соңгы чирегендә татарларның билгеле шәһәре — Азакта (хәзерге Азов) туып үсә. Хәрби. XVI йөз-
нең 20 нче елларында сугышта алган ярасыннан үлеп
китә. Чалгиз жырау (XV йөзнең соңгы чиреге — 1560 ел-
лар) — Сөембикәнең туганнан туганы. Яшәгән, иҗат ит-
кән төбәге — Идел-Жаек арасы, Идел-йорт.

Бу шагыйрьләрнең әсәрләре элек-электән үк татарлар-
да укылган, Октябрь инкыйлабына кадәр Оренбург, Ка-
зан нәшриятларында басылып та чыккан. Димәк, бу әди-
пләрне без хаклы рәвештә XV — XVI йөз татар әдәбияты
вәкилләре дип карый алабыз. Әмма шуның белән бергә
без аларның казахлар арасында да яратып тыңлануын,
укылуын да истән чыгармаска тиешбез. Урта гасыр Идел-
Урал бие әдәби истәлекләренең, шул исәптән Хәсән Кай-
гы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз әсәрләренең дә, нигездә,
татар телендә иҗат ителүе — бәхәссез хакыйкәт. Ә инде
аларның кулланылуы, таралу вакытында тел ягыннан
өлешчә казахлаштырылуы табигый һәм чагыштырмача
соңрак күренеш. Үкенечкә каршы, «Татар поэзиясе анто-
логиясе»нә текстлар бу үзенчәлекне тиешенчә исәпкә ал-
мыйча гына урнаштырылганнар.

Өлешчә «казахлашып» киткән бу дүрт шагыйрь иҗа-
тына нинди сыйфатлар хас соң? 1. Аксак Тимер тара-
фыннан Алтын Урда шәһәрләре жимерелгәч, Идел-Жаек
төбәгендә утрак тормыш шактый дәрәжәдә зәгыйфьләнәп
китә. Шуның нәтижәсе буларак язма һәм авыз иҗатын
синтезлау рәвешендәгә сәнгати башлангыч көчәя. Чичән-
лектә тартым бу күренеш Хәсән Кайгы, Казтуган, Дусмәм-
бәт, Чалгиз әсәрләрендә дә күзәтелә. Шунысы мөһим:
хикмәтле сүз әйтүгә, бәдиһә-импровизациягә корылган бу
традиция Акмулла һәм Дәрдемәнд иҗатларында аеруча
нык дәвам иттерелде. 2. Һәр дүрт шагыйрьнең әсәрләре дә
дастан жанрына, аеруча «Идегәй»гә якын. Ул тел-стильдә
дә, шигъри үлчәм, строфа, рифма төзелешендә дә, өлешчә
эчтәлектә дә күзгә ташлана. Хәтта охшаш юллар да очрап
куя. Мәсәлән, Казтуганның:

Атамыз безнең бу Сөенеч
Кияү булып барган йорт.
Анамыз безнең Бүзтуган
Киленчәк булып төшкән йорт, —

дигән юллары «Идегәй»нең хәзерге вакытта җыр итеп җырлана торган өзеген искә төшерә. 3. Дүрт әдиһнең дә шигырьләрендә туган җиргә, аеруча Идел-йортка, Идел-Җаекка мәхәббәт, дан җырлана. Дусмәмбәт өчен туган шәһәре Азак Истанбулдан ким түгел («Азаулының Истанбулдан нисе ким?»). Туган жиренә сокланып, Казтуган: «Хәйран минем Иделем!» — ди. 4. Хәсән Кайгы һәм аның чордашлары өчен дөньяви́лык, хөрлек, горурлык, тулы канлы тормышны, яшәешне олылау хас. Авторлар шигъри чаралар ярдәмендә үз укучыларына һәм тыңлаучыларына гуманистик сабак, әхлакый үгет-нәсыйхәт бирәләр: «Карендәшен яманлап, үзең туган табылмас», «Киңәшсез сүз башлама», «Исәнең дә, терең дә — бер булыгыз барыгыз» (Хәсән Кайгы); «Хан улыннан артык иде минем нәсәбем», «Ару сөйдем — үкенмәм, бүген соң да үкенмәм» (Казтуган) һ. б. 5. Һәр дүрт әдиһнең әсәрләрендә дә табигатькә якынлык, аңа янәшә яисә капма-каршы кую юлы белән кешенең рухи халәтен, әхлакый, иҗтимагый күренешләренә тасвирлау хас. Менә Хәсән Кайгының бер шигыре:

Күлдә йөргән кыңгыр каз,
Кырда йөргән дуадак,
Авылдагы яманнар
Күчеп-кунып күрмәгән (йөрмәгән. — Х. М.).

Кыр кадерен ни белсен?!
Су кадерен ни белсен?!
Ир кадерен ни белсен?!
Җир кадерен ни белсен?!

Күчсә куна белмәгән,
Акылына күнмәгән, —
Кунса күчә белмәгән,
Йорт кадерен ни белсен!

Казан ханлыгы чорының исеме билгеле булган шагыйрьләреннән берсе — Мөхәммәд Әмин. Фәндә аны 1487—1496, 1502—1518 елларда Казан ханы булып торган Мөхәммәд Әмин белән бер үк зат дип хисапыйлар.

Бу хөкемдарның фәнгә, әдәбиятка, сәнгатькә хәерхәһ булуы мәгълүм. Атаклы шагыйрь, дөүләт эшлеклесе, галим Бабур (1483—1530) язуынча, Мөхәммәд Әмин үтенече

белән Шәйбани хан үзенең берничә жырчы-музыкантын һәм рәссамын Казанга җибәрә. Бүгенге көнгә кадәр килеп җиткән бер савытка татарча һәм фарсыча шигъри юллар теркәлгән. Татарстан дәүләт музееда сакланучы бу матур, бизәкләк комганны да Мөхәммәд Әминнең бакырчы остасы — Насыр ясаган. Бу хан вафат булгач, аның төрбәсендә Мөхәммәдъярның сакчы булып торышы очраклы хәл булмаса тиеш. Кыскасы, Казан хөкемдарының әдәби иҗат белән дә шөгыльләнүе һич тә гайре табигый күренеш түгел.

Мөхәммәдзариф Хөсәенов үзенең «Тәварихе Болгария» исемле китабында (Казан, 1883. — 60 б.) Мөхәммәд Әминнең 12 юллык «Гыйкаб» («Үч») исемле шигырен китерә. Бу парчада шагыйрь, үз элгәреләре Сәйф Сарай, Әхмәд Үргәнчи, Баззая традицияләрен дәвам итеп, Аксак Тимернең шәхесен («Үзе — аксак, гаклы — ахмак, фетһәдәр»), эш-гамәлләрен кискен тәнкыйтьли, аның җиргә, «ислам йортына» «золым», «фетһә» китерүен күрсәтә һәм Алладан бу «залим»га каты җәза бирүен үтенә.

Идел — Жак буйларындагы татар мәмләкәтләре бетерелгәннән соң туган аерым ядкярләрдә («Жәмигъ әт-тәварих», «Әхвалә Чыңгыз хан вә Аксак Тимер һ. б.). Чыңгыз хан һәм Аксак Тимерне идеаллаштыру, әкияти, дастан каһарман рәвешендә гәүдәләндерү дә күзгә ташлана. Бу, күрәсәң, Мәскәү хакимиятенең милли-колонияль сәясәтенә төрки-татарларның элеккеге тарихын, мөстәкыйль дәүләтчелеккә ия булган заманнарын каршы кую максатыннан эшләнгәндер.

XV—XVI йөзләрдә башка әдипләренең дә булуы билгеле. Мәсәлән, аерым хезмәтләрдә Гарифбәк исемле шагыйрьнең Сөембикә хезмәтендә булуы, Болгар, Казан тарихына кагылышлы әсәр язуды искәртелә. Әмма бу әдипнең китаплары безгә мәгълүм түгел. Ш.Абилов фикеренчә, XVI йөзнең урталарында Казанда Мөхәммәдшәриф исемле язучы да яшәгән. Аның төрек солтаннарыннан берсенең үтенече буенча язган зур күләмле әдәби әсәрә хәзерге вакытта Истанбулда саклана икән. Татар галиме бу мәгълүматларны А. Курат сүзләренә таянып әйтә²⁰. (Бу мөһим мәсьәләне ачыкларга иде!) Кайберәүләр XVI йөздә иҗат иткән Максуди һәм Касыйми дигән төрки шагыйрьләренә дә Идел буена нисбәт итәләр. Максудиниң шигъри хикәятләренә туплаган җыентыгы (ул 1515 елда тәмам-

ланган) XIX гасырда Казанда берничә мәртәбә нәшер дә ителә²¹.

V

Казан ханлыгы дәверенә мөнәсәбәтле әдипләрнең иң күренеклеләреннән берсе — Өмми Кәмал. Аның шигырьләре татарлар арасында гаять нык таралган. Миңа, мәсәлән, университет студентлары белән Татарстан, Башкортстан, Чувашстан, Чиләбе, Оренбург, Ульяновск, Горький, Пермь төбәкләренә оештырылган дистәдән артык фольклор, археографик экспедицияләрдә катнашырга туры килде. Бу сәфәрләрнең һәрберсендә диярлек без Өмми Кәмал шигырьләренә тап була идек. Күпсанлы кулъязмаларыннан тыш, шагыйрь әсәрләре Казанда берничә мәртәбә аерым китап рәвешендә дә нәшер ителгән (1884, 1898, 1899, 1906 һ. б.). Басылган җыентыклар, нигездә, бер-берсен кабатлыйлар. Без аларның 1897 елгы басмасына таянып фикер йөртәбез²². Бу китап «Габдерәхман бине Госман әл-Каргалый» исемле зат тарафыннан төзелгән. Җыентыкның ахырын, ягъни 107—112 битләрен, XIX йөз татар шагыйре Әбелмәних Каргалыйның 12 шигыре алып тора. (Барлыгы 125 бит.)

Өмми Кәмал — шагыйрьнең кушаматы, исеме исә Исмәгыйль. Бу хакта әдип үзе дә искәртә:

Колларың кәмтәрәдер (кечкенәседер. — Х. М.)

Исмәгыйль.

Нә вар Өмми Кәмал исә ләкабе.

Шагыйрьнең тәржемәи хәленә мөнәсәбәтле мәгълүматлар юнъләп сакланмаган. Берәүләр аны Идел буена, икенчеләре исә Кече Азиягә тарта. Чынлыкта исә Өмми Кәмал бу ике төбәк белән дә бәйләнешле. Ул, үз гомеренең шактый өлешен Идел-Жаек буйларында һәм Кырымда уздырып, аннан Төркиягә күчеп киткән булса кирәк. Үлемә 1475 елга карый.

Шагыйрьнең бер урында гына яшәмәве аның әсәрләрендә дә чагылган. Ул еш кына мөһажирлек (горбәтлек, гариблек) турында яза. Мәсәлән, бер шигырендә ул болай ди: «Гарибәм, горбәтә килдем илемдән».

Өмми Кәмалның татар белән бәйләнешле булуы аның ижаатында да ачык күренә. Беренчедән, шагыйрь, гәрчә сирәк булса да, «татар» атамасын да телгә ала: «татарәм»

(«мин татар», 15 б.), «йаге татар» («татар гаскәре», «татар мае», «татар дөвасы», 26 б.) һ. б. Икенчедән, әдип әсәрләрененң теле XIII — XV йөзләрдәге иске татар язма әдәби теле белән турыдан-туры керешеп китә. Госманлы теленә генә хас элементлар, сүзләр анда чагыштырмача сирәк очрый: шимди (хәзер), чәләби һ. б. Әмма алар да кайвакыт төрки-татар берәмлекләре белән синоним рәвешендә кулланылалар. Өченчедән, Өмми Кәмал шигырьләре Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бакыргани, Кол Гали, Мөхмүд Болгари, Хисам Кятиб, Сәйф Сараи иҗатлары аша килә торган әдәби традицияләренң дәвамы рәвешендә кабул ителә. Дүртенчедән, Өмми Кәмал әсәрләре, башка төрки төбәкләрдән үзгә буларак, нәкъ менә татар укучылары арасында элек тә, соңгы дәвердә дә аеруча киң таралыш тапкан. Мәүла Колый, Утыз Имәни, Әбелмәних Каргалый, Шәмседдин Зәки, Дәрдемәнд кебек татар әдилләренә көчле йогынты ясаган. Бишенчедән, XIV—XV йөзләрдә мөселман, шул исәптән төрки дөньясындагы галим-әдилләренң, суфиларның, руханиларның яшәү урыннарын алыштырып торулары киң таралган күренеш. Шуңа күрә Өмми Кәмалның да мөһажирлегә гайре табигый күренергә тиеш түгел. Кыскасы, Өмми Кәмал иҗатын татар әдәбияты контекстында карау урынлы һәм зарури күренеш. Әмма, кызганыч ки, бу талантлы шагыйрьнең иҗаты махсус рәвештә бөтенләй диярлек тикшерелгәнә юк. Әсәрләре дә хәзерге укучылар игътибарынан һаман да читтә кала килә.

Өмми Кәмал — үзенең иҗатында гына түгел, ә тормышында да суфичылык тарикате белән бәйләнешле шәхес. Берничә шигырендә ул үзенең шәех-остазларын телгә ала, аларга махсус мәдхия-мәрсияләр дә багышлый. Әдип өчен аеруча Хужа Галибәк дигән кеше якин (13 б.), ул аны жиһанның, замананың «котбе», ягъни «үзәге», «акыл иясе» дип атый: «Ул шәйх жиһане котбе заман Хужа Галидер» (99 б.). («Котбе заман» сурәте XVIII йөз татар поэзиясендә Мөхәммәдҗанга багышланган мәдхиядә дә кулланыла.) Ике мәрсиясендә шагыйрь янә берничә остазын хөрмәт белән искә ала. Алар арасында 815 (1412), 832 (1429) елларда вафат булган Хәмид Хажә Салих һәм Хужа Садреддин исемле затлар да бар (16—18 б.). Мәрсияләрдән авторның бу кешеләрне якыннан белүе аңлашыла («хәзрәтем китде», ягъни үлдә...). Бу фактлар шагыйрь-

нең туган елын якынча XIV гасыр азакларына нисбәт итәргә нигез бирәләр.

«Китабе Өмми Кәмал» жыентыгында авторның 140 шигыре урнаштырылган. Аларның гомуми күләме 3255 строфадан гыйбарәт (күпчелеге — икеюллыклар, ягъни бәетләр; берничә шигыр дүртюллыклар белән азылган). Шигырләрнең уртача күләме — 23 бәетле. (Иң кечкенәләре 5 әр строфалы, иң зурларында бәетләр саны 100 дән артып китә. Арада 201, 155, 135 строфалы әсәрләр дә очрап куя.) Китаптагы шигырләрнең күпчелеге форма ягыннан газәл жанрында; рифмалашулары *aa ба ва...* рәвешендә, Өмми Кәмал әсәрләренең бер өлешен мөнәжәтләр, мәдхия-мәрсияләр тәшкил итә. Шагыйрь әсәрләренең барысы өчен дә диярлек тәхәллүс куллану хас. Соңгы яисә аннан алдагы строфаларда автор кушаматының телгә алынуы әсәрләргә билгеле бер конкретлык кертә, шәхси төсмер өсти.

Өмми Кәмалның жыентыктагы әсәрләре, бер-ике сюжетлы күренешне исәпкә алмаганда, барысы да диярлек лирик характерда. Аларда уй-кичерешләр, хис-тойгылар гаять көчле һәм тирән бирелгән. Авторның лирик каһарманы — аллачыл, диндар кеше. Ул бөтен күңелен, бөтен барлыгын үзенең идеалы — олуг Тәңрегә юнәлткән: ул аны сөя, аңа омтыла, ахыр чиктә аның белән кушылырга тели. Моның өчен нәрсә эшләргә кирәк соң? Барыннан да бигрәк дөньяның малына, рәхәт-ләззәтенә, тәхет-тажына кызыкмаска кирәк. («Дөнья сүмәк — һәр хатаның башыдыр», 92 б.) Чөнки алар бар да вакытлы. Кеше, нәфсе колы булудан туктап, үз күңелен пакыләргә, игелекле гамәлләр генә кылырга, булган гөнаһларыннан арынырга бурычлы. Шагыйрьнең күп кенә шигъри юллары лирик каһарманны битәрләүгә, аны гөнаһ кылуда, бозыклыкта гаепләүгә корылган. Өмми Кәмал ижаты тулысы белән суфичылык рухында. Ул бу тәғълимадка мөнәсәбәтле төшенчәләргә һәм символларны гаять мул һәм иркен куллана (тәрикатъ, мәғърифәт, гафләт, мәғшук, юл, мәнзил, бакый, фани, пәрванә, шәмғъ, бәхер, былбыл, гөл, кафәс, нәфес, шәраб, кәбаб һ. б.). Әмма шунысы мөһим: Өмми Кәмал шушы билгеле атамаларның гаять күптөрле төсмерләрен, вариантларын, төшенчәләрен тудыра, аларга чын мәгънәсендә индивидуальлек, шигърилек рухы өсти. Мәсәлән, «Азук юк, юл иясез,

вар чук хәрами» (юлбасарлык, 42 б.); «Гафлэт илә кичде гомрем аһ-у-аһ. Сачем ак, йөзем кара, эшем гөнаһ» (52 б.); «Тән кафәсдер (читлектер. — Х. М.) бәндә жаным, кошы кунакдыр бәнем» (87 б.) һ. б.

Өмми Кәмал ижаты, гәрчә анда пессимизм, сагыш көчле булса да, гомумән, гуманизм рухы белән сугарылган. Шагыйрь Алланың берлеге, бөөклегә аша кешеләрнең табигый тигезлеге идеясен үткәрә. Ул үз укучыларын «горрә» (тәкәббер) булмаска, «хәрәмләшмәскә», гайбәт сөйләмәскә, ялганламаска, бар әйбереңне «юклыга» бирергә, бары «тугры юл»дан гына йөрергә чакыра.

Гомумән, Өмми Кәмал ижаты — Ясәви, Бакыргани, Хисам Кятибләрдән килә торган әдәби традицияләренә дәвам иттерүдә, үстерүдә һәм баетуда мөһим бер буын. Үз чиратында ул үзеннән соңгы татар әдипләренә зур йогынты ясады. Үзенә ижади рухы белән Өмми Кәмалга якин торучы татар әдипләренең берсе — Кол Шәриф.

VI

Мөхәммәдьяр һәм Кол Шәриф — XV—XVI йөзләрдәге татар әдәбиятының Казан белән турыдан-туры бәйләнешле әдипләре. Аларның һәр икесе дә XVI гасырның беренче яртысында яшәгәннәр һәм ижат иткәннәр, Казан мәмләкәтенең мәдәни тормышында кайнаганнар. Бу ике шагыйрьнең үзара аралашуы, бер-берсен яхшы белүе дә мәгълүм. Мөхәммәдьяр һәм Кол Шәриф исемнәре һәм элеккеге, һәм хәзерге укучыларга ярыйсы таныш. Алар ижат иткән әсәрләренең кулъязмалары, басма нөсхәләре шактый.

Кол Шәриф. Тарихи чыганаclarда һәм хезмәтләрдә бу кешенең затлы нәселдән булуы, тәрбиялеләге, укымышлыгы, хөрмәт иясә икәнлегә искәртелә. Казан ханлыгының соңгы елларын күздә тотып, Ш.Мәрҗани болай язды: «Галимнәрдән, хөрмәткә лаек габбасилардан һәм бөөк сәетләрдән күпмедер шәхесләр булып, аларның башында нәкыйбел-әшраф дип танылган мелла Шәрифкол исемле бер зат тора. Ул ислам ханнары һәм шәһәр халкы алдында ихтирамга һәм зур хөрмәткә лаек була»²³. Руханилар житәкчесе, ягъни сәетлек вазифасын үтәүгә Кол Шәриф, әтисе Мансур үлгәч, 1546 елда керешә. Бу — Казан мәмләкәтенең катлаулы, каршылыклы, һәлакәт алды елла-

ры. Кол Шәриф илдә иминлекне торгызырга, Казан белән Мәскәү арасындагы мөнәсәбәтләрне тыныч, сәяси юл белән хәл итәргә омтыла. Әмма Явыз Иван хөкүмәте аның тәкъдимнәрен кире кага һәм Казанга каршы канкоюлы сугыш башлый. Башка чара калмагач, Кол Шәриф тә, бүтән ватандашлары белән берлектә, үз иленең, халкының бәйсезлеген саклап көрәшкә күтәрелә. Бу хакта янә Мәржанигә сүз бирик. «...Россияләр Казанга һөжүм иткәндә,— дип яза галим,— ул, үзенең иярченнәрен жыеп, мәдрәсәгә керә һәм, мәдрәсә түбәсенә чыгып, россияләр белән бик каты сугыша. Руслар аны мәдрәсә (бу мәчет-мәдрәсәне шул чорда ук Кол Шәриф исеме белән йөртәләр) түбәсеннән чәнчеп төшерәләр, һәм ул, шулай итеп, шәһит була...»²⁴. Кол Шәриф һәм аның янындагы башка татар укымышлыларының батырларча һәлак булуын бу күренешләрнең шаһиты князь А. Курбский да билгеләп үтәргә мәжбүр була. Шулай итеп, 1552 елның 2 октябрәндә ил белән бергә аның рухи остазы Кол Шәрифнең дә гомере киселә. Бу олуг изге затның соңгы сәгәтләрен Әхмәт Рәшит²⁵ менә ничек тасвирлый:

Бераз тынып торган сугыш кинәт
Дөрләп китте тагы да көчләрәк.
Ә Колшәриф — алтмыш тутырған карт,
Бетмәс икән көч бу жанда да...
Телдә — Коръән сүзе...
Кулда — кылыч,
Менә кем ул илдә карчыга!
Ак фәрештә сыман ак киенгән,
Кайда кыен — шунда ашыга...
...Кинәт кемдер арттан, искәrmәстән,
Гөрзи белән орды жылкәне...

Кол Шәриф — күренекле рухани, жәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе, үз халкының фидакяр заты гына түгел, билгеле шагыйрь дә. Әмма, кызганыч ки, аның бик аз әсәрләре генә сакланып калган. Татарлар арасында гаять киң таралган, Октябрь инкыйлабына кадәр Казанда күп мәртәбәләр нәшер ителгән «Бакырган китабы» үзенең төзелеше белән хрестоматияне хәтерләтә. Анда, Сөләйман Бакыргани (Кол Сөләйман), Әхмәд Ясәви (Кол Әхмәд), Нәсими, Фәкыйри, Мискини, Икани һәм кайбер башка төрки шагыйрьләрнең әсәрләре белән беррәттән,

Кол Шәрифнең дә дүрт шигыре бар (барлыгы 35 бәет)²⁶. Аларның барысы да төзелешләре, тышкы формалары белән газәл жанрында. Әмма аларның берсен автор үзе «мөнәжәт» дип атаган.

Кол Шәриф шигырьләре, Өмми Кәмал әсәрләре кебек, дини-суфичыл характерда. Аларда лирик каһарманның Алланы мактавы, аңа тартылуы гәүдәләнә. Автор үз укучыларын «гафләр» йокысыннан уянырга, күңелләрен пакьләргә, нәфeskә бирелмәскә, Алланы һәрчак күңелдә тотарга чакыра. Шагыйрьнең аеруча «И күңел...» дип башланган газәле игътибарга лаек. Биредә автор кеше тормышының фанилыгын, әжәлнең рәхимсезлеген, дөньяның һич «әүвәле», һич «ахыры» юклыгын аз сүзләр, гыйбрәтле сурәتلәр ярдәмендә гаять оста итеп тасвирлый:

И күңел, бил баглама, күбне кичергән дөньядыр,
Бу үлем ширбәтен халыкка эчергән дөньядыр...
...Углыны атадин айрыб, кызны анадин тәкый,
Йыглатыб бер-бер ишеkdә, зари кыйлган дөньядыр...

Гомумән, Кол Шәрифнең «Бакырган китабы»нда теркәлгән шигырьләре үзләренең поэтик төзелеше, интонацион яңгырашы, сурәт-детальләргә бай булуы белән сыйфатланалар. Мөгаен, шуңадыр да алар укучылар тарафыннан яратып укула, әдипләргә дә йогынты ясый. Кол Шәрифкә янә бер әсәр нисбәт ителә. Ул 1899 елда Казанда аерым китап рәвешендә басыла. «Кыйссаи Хөбби Хужа» дип исемләнгән бу дастанның төп каһарманнары — тарихта билгеле затлар: Хәким ата Сөләйман, аның хатыны Ганбәр һәм уллары Хөбби Хужа. Әүвәл дастан планда Сөләйман һәм Ганбәр тасвирлана, аларның изге эшләре сурәтләнә («Айдин-көндin йарукдыр икесенең эшләре»; «Айәт-хәдис аларның агзындагы сүзидер...»). Алга таба Хөбби Хужаның игелекле эш-гамәлләре, мөгжизалары гәүдәләнә.

Кол Шәриф шигырьләренең «Бакырган китабы»на кертелүе, «Кыйссаи Хөбби Хужа»ның эчтәлеген — болар бар да суфичылыкның, Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакыргани тәгълиматының, әсәрләренең Идел-Урал буйларында, жөмләдән Казан ханлыгында киң таралуын күрсәтүче мөһим дәлил.

Мөхәммәдьяр Мөхмүд Хажигли. Бу әдип хақында Ш. Абилов, М. Госманов, Р. Мостафин һәм хәзерге чорның

кайбер башка галимнәре кызыклы гына мәкалә-хезмәтләр яздылар. Шагыйрьнең әсәрләре дәреслекләргә, антологияләргә кертелгән, аерым китап булып та басылып чыккан²⁷. Шуңа күрә без Мөхәммәдъяр, аның ижаты хақында кайбер белешмәләр, фикер-күзәтүләр генә биреп китәргә уйлыйбыз.

Әдипнең туган елы якынча XV йөзнең азакларына нисбәт ителә. Аның тормышы Казан белән бәйләнешле. Рухани, хажы гаиләсеннән («Атамыз Мәхмүд догачы...»). Автор «Төхфәи мәрдан» ахырында үз атының «Мәхмүд хажы углы фәкыйрь Мөхәммәдъяр» булуын, әсәрән «Казан шәһәрәндә» язуын искәртә. Ике урында шагыйрь үзен «Ярмөхәммәд» дип тә атый. Әсәрләреннән бу әдипнең шактый укымышлы булуы, гарәп, фарсы, төрки телләрен һәм әдәбиятларын яхшы белүе аңлашыла.

Мөхәммәдъяр 1542 елда ижәт ителгән «Нуры содур» поэмасында «Мөхәммәд Әмин хан каберендә» «мөжавир» (сакчы, «күрше») булып торуын искәртә. Чыганаclar татар хөкемдарларының Кремль эчендәге махсус каберлектә күмелүен телгә алалар. Археологлар да бу фикерне раслый. Кырым мәмләкәтенә Бакчасарайдагы хан утарында хәзергә көндә дә бу төр каберләр бар.

Мөхәммәд Әмин (аның әтисе — Ибраһим хан; әнисе — Нурсолтан) — Казан дәүләте белән 25 елдан артык идарә иткән хан. Ул 1518 елның декабрендә вафат була. Бу кодрәтле ханның Кремль территориясендә күмелүе, аның кабере өстендә махсус мавзолей корылуы — табигый һәм мантыйкка сыя торган күренеш.

Мөхәммәдъяр «Төхфәи мәрдан» әсәрәндә үзенә күп мәшәкатләргә, авырлыкларга дучар булуын да язып китә. («Чикдем әмма рәнж вә мәшәкъкәт бихисаб».)

Шагыйрь кайчан үлгән соң? Бу сорауга төгәл җавап юк. Мөгаен, ул да, чордашы Кол Шәриф кебек, Казан ханлыгы белән бергә (бәлкәм, берәз алданрактыр да) һәлак булгандыр. Әмма шагыйрь үзе үлсә дә, аның ялкынлы сүзләре, гуманистик әсәрләре исән калган. Бу, әлбәттә, зур бәхет.

Безгә Мөхәммәдъярның өч әсәре — «Төхфәи мәрдан» («Егетләр бүләге», 1540), «Нуры содур» («Күңелләр нуры», 1542) поэмалары һәм «Нәсыйхәт» шигыре мәгълүм. Соңгысы (ул 24 бәеттән гыйбарәт) тәүге мәртәбә М. Ивановның хрестоматиясендә (1842) басылып чыккан.

«Нәсыйхәт» шигыренен эчтәлегә символик характерда: бер былбыл «күңел багына» очып килә. Әмма анда караңгылык, «тикән» (тигәнәк), хәшәрәт...» Озак очып йөргәч, ниһаять, былбыл бер «рәйхан гөл» таба һәм аңа үзенә эр-теләкләрен белдерә: әгәр дә син тикәннәрне бетереп, үз орлыгыңны чәчеп үстерсәң, бакча нурланыр, аның «иясе» дә сөйкемлегә әйләнер иде...

Әгәр сәндә булырса фәһме кямил,
Гөл сач ул багына, булма җаһил.
Багың эче булыр ахыр гөлестан,
Сәңа бу дидекем бел: ула дәстан.

«Нәсыйхәт»нең төп мәгънәсе шунда: кеше үзенә күңелен пакь, нурлы, «туры юлда» тотарга, «нәмәхрәм»нәр белән мавыкмаса бурычлы.

Үзенә символик образлары (былбыл, баг...), суфичылык рухы белән «Нәсыйхәт» Шәрыкның Гаттар, Руми әсәрләренә аваздаш. Күңелне бакча белән тиңләве, Коръән сүзен тотарга чакыруы, лирик каһарманны бәндә, кол, «буш кул» дип битерләве, түбәнсетүе белән бу шигырь Өмми Кәмал парчаларын да хәтерләтә.

Мөхәммәдьяр поэмалары үзләренә поэтик корылышлары (аларның һәр икесе дә тартмалы композицион жанрда), әхлакый-фәлсәфи мәсьәләләргә үзгәк куюлары, лиро-эпик табигатләре белән бер-берсенә охшаш. Һәр икесендә дә, куелган проблемаларга иллюстрация рәвешендә, төрле шигъри хикәятләр китерелә. Хәтта сюжетлы өлешләрендә бердәй ситуациялар да очрый. Мәсәлән, «Төхфәи мәрдан»дагы «Җеп эрләп сатучы ир белән хатын» һәм «Нуры содур» поэмасындагы «Хәммал» хикәятләре — әнә шундыйлардан. Аларның һәр икесендә дә төп каһарманнар (гап-гади кешеләр) бурычын түли алмыйча авыр хәлдә калган затларны актык акчаларын биреп йолып калалар. Икенче көнне берсе жебен, икенчесе утынын балыкка алыштыра: кайтып, балыкны ярып карасалар, аның эчендә — кыйммәтле энҗе! Хикәятләргә мәгънәсе: игелекле эш-гамәлләр һич тә юкка чыкмый, артыгы белән үзеңә кайта.

Поэмалардагы хикәят сюжетларын автор төрле чыганаклардан алган. Мәсәлән, Заһид турындагы сюжет генетик яктан «Кәлилә вә Димнә»гә һәм аның аркылы борынгы Һиндстан ядкаре «Панчатантра»га барып тоташа.

ша²⁸. Мөхәммәдъяр поэмаларында Гаттар, Сәгъди әсәрләре, «1001 кичә» һәм Шәрыкның кайбер башка ядкярләре белән уртак сюжетлар да бар. Әмма Казан әдипе алынма материалларны теге яки бу дәрәжәдә үзгәртә, аларны үзенә ижади максатларына яраклаштырып эшкәртә. Нәтижәдә оригиналь яңгырашлы, мөстәкыйль идея-эстетик кыйммәткә ия булган композицион берәмлекләр барлыкка килгән.

Мөхәммәдъяр поэмалары, гәрчә алар үзләренең идея-эстетик табигатьләре белән традицион характерда булсалар да, үз чоры өчен дә гаять актуаль яңгырыйлар. Билгеле булганча, 30 — 40 нчы еллар — Казан мәмләкәтенең авыр, каршылыклы чоры. Илнең эчке һәм тышкы сәяси, ижтимагый тормышын яхшы белгән Мөхәммәдъяр, нәкъ Кол Шәриф кебек, дөүләтнең бөтенлеген, иминлеген саклау хакында уйлана, үз ижаты белән тормышның зарури ихтияжларына җавап бирергә омтыла.

Үзенәгә бөек остазлары Йосыф Баласагунлы, Кол Гали, Котб кебек, Казан шагыйре дә илнең имин, бәхетле тормышын мәгърифәтле, гадел хөкемдарга бәйләп карый. Автор фикеренчә, «Падишаһ бер дәм» (мизгел) «гадел кыйлса», «ил-улус»ка ирек, рәхәтлек килер. Мондый хөкемдар вакытында җәмгыятьтә шундый социаль гармония урнашыр ки, хәтта «Бүре берлә куй бергә су эчәр, Үрдәк берлә карчыга бергә очар». Мөхәммәдъяр идеаль хөкемдар образын аеруча Нәүширван турындагы хикәятендә тулы гәүдәләндерә. Ни өчен бу патша вакытында ил төзек («мәгъмур»), бай, бәхетле була? Чөнки Нәүширван укымышлы, гадел («Гадел берлә тотды дөнъяны камуг, Тынды гадле берлә кечек һәм олуг»). Өстәвенә ул һәр эшен акыллы 70 вәзире белән киңәшеп башкара.

Безнең уебызча, «Нуры содур» әсәренең Кырым хөкемдары Сәхибгәрәйгә багышлануы да очраклы күренеш түгел. Ни өчен? Беренчедән, Сәхибгәрәй, туганы Мөхәммәд Әмин үлгәннән соң, Казан белән идарә иткән зат. Икенчедән, Сафагәрәй һәр ике очракта да туганы Сәхибгәрәй ярдәмендә тәхеткә утыра. Өченчедән, Кырым дөүләте — бу вакытта татар мәмләкәтләре арасында иң куәтлесе. Мөгаен, Мөхәммәдъяр, Сафагәрәй хакимиятенең көчсезлеген, илдә тәртип, иминлек урнаштыра алмаячакын күреп, Сәхибгәрәйгә, киң татар җәмәгәтьчелегенә мөрәҗғәгать иткәндер, мәмләкәтнең һәлакәт упкыны

алдында торуы хакында чаң суккандыр?! Автор үзен «дәрвиш, мескен» дип атый, «урдуга» (бу очракта «хан сарае» мәгънәсендә) «бармакка» мөмкинлегә югын әйтә. Болар да Мөхәммәдьярның Сафагәрәй хакимиятеннән читтәрәк торуына ишарә ясый.

Шагыйрь фикеренчә, илне, жәмгыятьне төзек, имин, бәхетле итүнең мөһим бер шарты — кешеләр арасында табигый, гуманистик мөнәсәбәтләрнең булуы. Автор үзара ызгыш-талашларны кискен гаепли. Әдип, зирәк һәм тәжрибәле остаз кебек, гаделлек, рәхим-шәфкатъ, юмартлык, сабырлык, тугрылык кебек күркәм гуманистик сыйфатларның асылын турыдан-туры да, төрле сюжетлар мисалында да үз укучыларына житкерергә омтыла, шулар ярдәмендә жәмгыятьне эчке яктан пакъләргә, камилләштерергә тели.

Өмми Кәмал, Кол Шәриф ижатлары белән янәшә куйганда, Мөхәммәдьяр әсәрләренең тел-стиле чагыштырмача гади, аңлаешлы. Анда реаль тормыш белән кызыксыну, тарихи чынбарлык белән бәйләнеш көчлерәк. Бу традицияне алга таба Мәүла Колый, Габди кебек шагыйрьләр дәвам иттерә.

Гуманистик рухлы, дөньяви эчтәлекле Мөхәммәдьяр поэмалары — күп гасырлык татар әдәбиятының үзенчәлекле бер сәхифәсе. Хәзерге көн ихтыяжлары шагыйрь ижатын чагыштырма-тарихи планда комплекслы итеп тагын да ныграк, тирәнрәк тикшерүне көтә.

* * *

Без, нигездә, Казан ханлыгы чоры, ягъни XV — XVI йөзләрдәге татар мәмләкәтләренең язма мәдәнияте хакында сүз алып бардык. Игътибар үзәгендә әдәби әсәрләр торды. Бу дәвернең күп кенә рухи истәлекләре юкка чыккан, бер өлеше, бәлкәм, үзен табучыларны көтеп билгесезлектә кала киләдер. Безгә аеруча Себер, Әстерхан, Кырым мәмләкәтләренең язма истәлекләре юньләп билгеле түгел. Фәнгә мәгълүм ядкярләренең дә әле кайберләре бу мәкаләдән читтә калды. Мәсәлән, һәм татар дәүләтләрендә, һәм Мисыр мәмлүкләрендә әдәбият, нигездә, Алтын Урда мәдәни традицияләренә таянып үсә. Шуңа күрә XVI гасыр башларында Мисырда язылган «Төрки Шаһнамә»се дә билгеле бер дәрәжәдә татар мәмләкәтләрендәге

әдәбиятка мөнәсәбәттә тикшерелергә тиеш. Әмма, кызганыч ки, биредә без ул мәсьәләгә туктала алмадык.

Генетик яктан гарәп, фарсы чыганаclarына барып тоташкан «Сиражел колуб» («Күңелләр чырагы») әсәре дә²⁹ татар әдәбиятына мөнәсәбәттә чагыштырма тикшерүне көтә. Чөнки ул, теге яки бу дәрәжәдә үзгәрешләр алып, татар жирлегендә киң тарала, Казанда кат-кат басылып чыга (1875, 1895, 1903, 1909). Аның бер нөсхәсе 1554 елда әсирлеккә төшкән татар кешесе тарафыннан Мәскәүдә төзелә. Бу китап Мөхәммәд пәйгамбәрнең яһүдиләр белән бәхәсен үз эченә ала. Тегеләрнең дөнья яратылышы, галәм төзелеше, оҗмах, тәмуг, пәйгамбәрләр, фәрештәләр һәм башка мәсьәләләр хакындагы сорауларына Мөхәммәд җаваплар биреп бара. Әсәрнең тел-стиле шактый үтемле, аңлаешлы. Шигырьләр дә бар. Иллюстратив хикәятләр дә урын алган. «Сиражел колуб» үзенең рухы, төзелеше белән Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия»сенә якин тора. Әсәр дидактик максатны күздә тотып төзелгән. «Бу китап, — диелә аның керешендә, — һәркем өчен дә хәлфә булып файда биргүчедер»³⁰.

XV — XVI йөзләрдәге татар дәүләтләре арасында аралашу, керешү көчле булган. Бер үк кешеләр (Мамук, Сәхибгәрәй, Шаһгали һ. б.) хәтта аларның берничәсендә хан булып торганнар. Бу дәүләтләрнең мәдәни якынлыгын этник берлек, язма һәм сөйләмә тел уртаклыгы, бер үк нигез — Алтын Урда мирасы тәэмин иткән. Жүчи олысында туган язма һәм фольклор истәлекләрнең күпчелеге («Нәһжел-фәрадис», «Жөмжөмә солтан» һ. б.) татар мәмләкәтләрендә дә укылуын, сөйләнүен дәвам итә. «Идегәй» — бөтен татар дөньясы өчен уртақ хәзинә.

Татар укучылары Йосыф Баласагунлы, Әхмәд Йүгнәки, Ясәви һәм Бакыргани кебек борынгырак шагыйрьләр белән дә, Әхмәди, Лотфый, Нәвои, Язычуглы кебек башка төрки төбәкләрдә иҗат иткән шул чор әдипләре белән дә шактый дәрәжәдә таныш булалар. Аларның традицияләре, тәэсире XV—XVI йөзләрдәге татар әдәбиятында да үзен нык сиздерә.

Татар мәмләкәтләрендә гарәп, фарсы классикасы белән диалог та дәвам итә.

XV — XVI гасырдагы татар язма мәдәнияте өчен билгеле бер дәрәжәдә синкретизм хас. Анда эстетик, гыйльми, гамәли башлангычлар еш кына үрелеп бара. Матур әдәби-

ятта газәл, дастан, хикәят, мәрсия, мәдхия, мөнәҗәт, тартмалы композиция һәм башка жанрлар, әдәби формалар актив. Гаруз — хакимлек итүче шәкел. Лирик, эпик һәм лиро-эпик әсәрләренң барысы да очрый. Дөньяви һәм дини-суфичыл идеяләр еш кына синтез рәвешендә бирелә. Дин, фолклор белән багланыш көчле. Өмми Кәмал, Кол Шәриф шигырьләре өчен көчле лиризм, тормышка аскетик караш хас. Бу дәвер әдәбиятында тормыш, тарихи чынбарлык белән бәйләнеш көчәя төшә. Авторларның уй-хисләре, шәхси язмышы да әдәби иҗатта зур урын алып тора. Эстетик идеалның мөһим өлешен матур әхлакый сыйфатлар, белем-мәгърифәт кебек төшенчәләр тәшкил итә.

Татар бәйсезлеген югалта. Дәүләтчелектән мәхрүм ителү, милли-колониаль коллыкка төшү, күп кенә мәтди һәм мәдәни байлыklarның юкка чыгуы татар язмышына, аның яшәшенә гаять тискәре йогынты ясый. Әстерхан, Себер, Касыйм төбәкләрендә милли мәдәни яшәеш һәлакәт алдына куела. Әмма шуңа да карамастан элеккеге традицияләр, буыннар дәвамчылыгы, тарихи хәтер билгеле бер дәрәҗәдә сакланып кала. «Жәмигъ әт-тәварих», «Дәфтәре Чыңгызнамә», «Идегәй» ядкярләре, Мәүла Колый, Утыз Имәни, Шәмседдин Зәки, Әбелмәних Каргалый, Габделҗаббар Кандалый, Акмулла һәм башка күпсанлы әдипләрнең иҗатлары аша Алтын Урда, татар мәмләкәтләренең мәдәни традицияләре, аеруча язма әдәби тел Исхакыйларга, Тукайларга, Такташларга килеп житте. Элеккеге чор истәлекләрен бөртекләп туплау, жентекләп өйрәнү һәм халыкка житкерү исә бүгенге галимнәрнең мөһим бурычы. Бары шунда гына без буыннар һәм чорлар дәвамчылыгын тәэмин итеп, тарихи хәтергә ия була алырбыз.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. — М., 1991. — С.4.

² Шунда ук. — 19 б.

³ Идегәй : татар халык дастаны. — Казан, 1988. — 244 б.

⁴ Олуг Мөхәммәднең Казанда беренче мәртәбә 1421—1422 елларда ук булуы һәм биредә үк акча суктыруы да мәгълүм. Шуңа мөнәсәбәттә Казан ханлыгын кайвакыт шушы чордан башлау да бар.

⁵ *Мәржани Ш.* Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. — Казан, 1989. — 175 б.

⁶ *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960. — С.260.

⁷ *Мәржани Ш.* Күрс. хезм. — 170 б.

⁸ Шунысы тагын да аянычлы: бу процесс Октябрь инкыйлабыннан соң да дәвам итә. 70 нче елларда миңа Башкортстанның Яңавыл районында студентлар белән экспедициядә булырга туры килгән иде. Шунда бер ханымның сөйләгәне күңелгә уелып калган:

— Бабам бик укымышлы кеше була, — диде ул. — Кульязма һәм басма китапларының күплеге белән дә дан тотта. Шәхес култы чорында аны кулга алып, Бөрә төрмәсенә озаталар. Өч олауга китапларын да төяп китәләр. Сорау алганда бабам тикшерүчеләрне канәгатьләндерерлек җаваплар бирми. Шунда алар аның күз алдында берәм-берәм китапларын яндыра башлыйлар. Бабам, шулчак бәргәләнеп: «Китапларыма тимәгез, алар урынына мине яндырыгыз», — дип ялварган.

⁹ *Скрынников Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. — М., 1986. — С.5, 7, 11.

¹⁰ Арада, әлбәттә, объектив фикерләр дә очрап куя. Мәсәлән, Н. М. Карамзинда мондый юллар бар: «Присоединение Сибири... ничем не отличалось от завоевания Мексики и Перу испанскими конкистадорами». (Өземтә Р. Г. Скрынников китабыннан алына, 6 б.) «*Конкистадоры...* — а) участники испанских грабительских завоевательных походов в Центральную и Южную Америку в конце XV—XVI вв... с неслыханной жестокостью истребляющие и порабошавшие коренное население; б) завоеватели, грабители, захватчики» (Словарь иностранных слов. — М., 1979. — С.251.)

¹¹ Н. Исәнбәт, Х. Мәхмүтов хезмәтләрендә, мәсәлән, бу юнәлештә кызыклы гына күзәтүләр, ачышлар ясалган.

¹² Карагыз: Борынгы татар әдәбияты. — Казан, 1963. — 344—354 б.; Телләрдән төшмәс Казан: риваятьләр, бәетләр һәм тарихи ядкярләр / Төзүчесе С. Гыйлаҗетдинов // Офык. — 1992. — № 2. — 48 б.

¹³ *Крачковский И. Ю.* Избр.соч. — М.; Л., 1957. — Т.4. — С. 362—363.

¹⁴ *Усманов М. А.* Жалованные акты Джучиева улуса XIV — XVI вв. — Казань, 1979. — С.57.

¹⁵ Борынгы татар әдәбияты. — 354—355 б.

¹⁶ Карагыз: *Миңнегулов Х.* Азатлык көрәшенең мөн-бәре // Казан утлары. — 1993. — № 3. — 122—135 б.

¹⁷ *Акәдәс Нигъмәт Курат* (22.04.1903 — 8.09.1971) — чыгышы белән Чирмешән ягындагы Бөркәтә авылыннан. Мулла улы. Ачлык елларында туган якларында эшли. 1924 елдан Истанбул университетының фәлсәфә-тарих бүлеге студенты. 1929—1933 елларда Гамбургта укый һәм эшли. 1933 елдан фән докторы. Төркиядә яшәсә дә, Париж, Лондон, Стокгольм һәм күп кенә башка шәһәрләрдә дә лекцияләр укый. Татар, төрек, поляк, алман, инглиз, француз, швед һәм кайбер башка телләргә камил белә. Дөньякүләм атаклы галим.

¹⁸ Борынгы татар әдәбияты. — 340 б. «Татар поэзиясе антологиясе»ндә (Казан, 1992. 1 кит., 151 б.) бу шигырь-нең дүртенче юлын «Табылмас эстәгәнебез» дип биргәннәр.

¹⁹ *Магауин М. М.* Казахские акыны и жырау XV — XVIII вв.: Автореф. канд. дис... — Алма-Ата, 1966. — С.27; История казахской литературы (Дореволюционная казахская литература). — Алма-Ата, 1979. — С.339.

²⁰ Татар әдәбияты тарихы. — Казан, 1984. — 1 т. — 294 б.

²¹ Карагыз: Татар поэзиясе антологиясе. — 1 кит. — 147—150 б.

²² Китабе Өмме Кәмал. — Казан, 1897. — 122 б.

²³ *Мәрҗани Ш.* Мөстәфадел-әхбар... — Казан, 1989. — 199—200 б.

²⁴ Шунда ук. — 200 б.

²⁵ Рәшит Ә. Колшәриф : поэма // Казан утлары. — 1992. — № 1. — 3—16 б.

²⁶ Бакырган китабы. — Казан, 1878. — 80 б.

²⁷ *Мөхәммәдъяр.* Төхфәи мәрдан. Нуры содур / Басмага әзерләүче Ш. Абилов. — Казан, 1966. — 150 б.

²⁸ *Миңнегулов Х.* Шәрык һәм татар әдәбиятында кысалы кыйссалар. — Казан, 1988. — 20—21 б.

²⁹ Бу хакта карагыз: *Щербак А. М.* Рукописный сборник Ор. 8193 и его значение для узбекской филологии // Советская тюркология. — 1983. — № 3. — С. 72—77.

³⁰ Сиражел-колуб. — Казан, 1909. — 2 б.

ЭЧТӨЛӨК

Нәшрияттан	3
Кылычтан үткән мирас. <i>Ә. Шәрипов</i>	5

ГАЗӘЛЛӘР

«Башын күтәр гафләтдин...»	18
«И күңел, бил баглама...»	20
«Мөнәжәтдә моңлугъ кәрәк...»	21
«Әлхәмдүлиллаһ раббил-галәмин...»	23

КЫЙССА

Кыйссаи Хөбби Хужа	26
Искәрмәләр. <i>Ә. Шәрипов</i>	42

ЗАФӘРНАМӘ

Зафәрнамәи вилаяте Казан (<i>Шәриф Хажитархани</i>).	49
Искәрмәләр. <i>М. Әхмәтжанов</i>	56

КОЛ ШӘРИФ ХАКЫНДА МАТЕРИАЛЛАР, ЧЫГАНАКЛАР

Казан ханлыгының соңгы көннәре һәм сәет Кол	
Шәриф. <i>М. Әхмәтжанов</i>	62
Кол Шәриф турында тарихи мәғлүмат бирүче	
чыганаclarга һәм әдәбиятка кыскача бәяләмә. <i>Н. Гариф</i>	67
Кол Шәриф шәхесенә бәйле тарихи һәм әдәби	
чыганаclar	70
Казан ханлыгы чоры язма мәдәнияте. <i>Х. Миңнегулов</i>	81

Литературно-художественное издание

Кул Шариф

СТИХИ

Газели, киса, зүфарнаме

Казань. Татарское книжное издательство. 2021
На татарском языке

Әдәби-нәфис басма

Кол Шәриф

ШИГЫРЬЛӘР

Газәлләр, кыйсса, зафарнамә

Төзүче һәм мөхәррире *Г. Х. Гыйльманов*
Рәссамы һәм бизәлеш мөхәррире *Р. Х. Хәсәнишин*
Техник мөхәррире һәм компьютерда
биткә салучысы *Г. С. Нуретдинова*
Корректорлары *С. Н. Галимуллина, Л. Р. Галимова*

16+

Знак информационной продукции согласно
ФЗ от 29.12.2010 г. №436–ФЗ

Форматы 84×108 ¹/₃₂. Шартлы басма табагы 5,88.

«Татарстан китап нәшрияты» ТР ДУП.
420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.
Тел./факс: (843) 519-45-22.
<http://www.tatkniga.ru>
e-mail: info@tatkniga.ru